

A kapitalizmus változata(i) Brazíliában*

RICZ JUDIT

Az írás a kapitalizmus változatai néven ismert irányzatra támaszkodva elemzi a brazil piacgazdaság működésének főbb intézményi területeit és az azok közötti kapcsolódásokat. A vállalati központú elemzést a politikai rendszer és az állami szerepvállalás vizsgálatával kiegészítve igyekszik a brazil gazdasági fejlődés útfüggőségét jobban megérteni.

A brazil piacgazdaság működésének esettanulmány jellegű elemzése ebben a kiterjesztett elméleti keretben újszerű megközelítést jelent a hazai és nemzetközi szakirodalomban, újszerű elméleti és gyakorlati következtetéseket von le a brazil fejlődési pályára, a tágabb értelemben a későn jövő felzárkózó gazdaságokra és a közepes jövedelem csapdájára vonatkozóan.

Jair Bolsonaro radikális jobboldali populista politikus 2019. évi hatalomra kerülése gyakorlatilag egyetlen üzenetre, a változás ígéretére vezethető vissza. Ezzel szemben a tanulmány legfőbb következtetése szerint a politikai és gazdaságpolitikai változások ellenére a brazil piacgazdaság működési mechanizmusait és logikáját tartósan az állami irányítás, a hierarchikus szerveződés és az informális kapcsolatok dominálják. Az írás amellet érvel, hogy a brazil piacgazdaság sajátos működési elvei még a huszonegyedik század eleji szociális fejlesztő állam idején és a 2012 óta bekövetkezett liberális gazdaságpolitikai fordulat éveit is tartósan fennmarad-

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „A fejlesztő államoktól az új protekcionizmusig: a fejlesztés-orientált beavatkozások átalakuló repertoárja a formálódó új világrendben” (FK-124573) című projekt keretében készült. Az írás egy korábbi, lényegesen hosszabb verziója a Világgazdasági Tudományos Tanács 2020. március 26-ra tervezett, majd a koronavírus-járvány miatt későbbi időpontra halasztott ülésén tartandó előadás alapjául szolgáló tanulmány. A szerző ezúton is köszönetet mond a két anonim lektor hasznos és előremutató észrevételeiért.

A kézirat első változata 2020. május 13-án érkezett szerkesztőségünkbe.

<https://doi.org/10.47630/KULG/2020.64.7-8.72>

Ricz Judit a KRTK Világgazdasági Intézetének tudományos munkatársa és a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Intézetének egyetemi adjunktusa. E-mail: riczjudit@gmail.com

tak. Sőt a legújabb politikai és gazdasági változások tükrében az elitista, hierarchikus és az informális kapcsolatokra épülő szerveződés további erősödése várható.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O10, O54, P16.

Kulcsszavak: Brazília, kapitalizmus változatai, rendszerparadigma, fejlesztő állam, közepes jövedelem csapdája, útfüggőség.

Abstract

The Brazilian Variety of Capitalism

JUDIT RICZ

The article analyses the major institutional spheres of the Brazilian market economy and the interrelationships between their elements based on the approach of the Varieties of Capitalism (VoC) school. For a better understanding of the path dependent nature of the Brazilian economy, the firm-centred perspective of the VoC is embedded in the analysis of the political system, and changes in the economic role of the state are also considered.

The case study analysis of the Brazilian market economy and its operational logic within this extended theoretical framework offers a novel approach in the domestic and international literature and results on the formulation of novel theoretical and practical insights regarding Brazil's development path and in more general terms late comer emerging economies and the middle income trap.

The election of the radical far-right president, Jair Bolsonaro by the end of 2018 can be explained by one basic message: the promise of change. In contrast to this, according to the main argument of the paper the basic mechanisms of the Brazilian market economy are dominated by state guidance, hierarchical structures and informal relations that are long-standing and stable features. The objective of the study is to prove that these unique operational logics and principles have been sustained even during the decade of the social developmental state in the 2000s and have not been substantially changed during the years of the (neo-)liberal economic policy turn starting in 2012. The elitist, hierarchical and informal relational organization of the Brazilian market economy is expected to be further strengthened in the light of recent political and economic changes.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O10, O54, P16.

Keywords: Brazil, Varieties of Capitalism, system paradigm, developmental state, middle income trap, path dependency.

A legtalálhatóbb mondás, ami jól jelzi Brazília sokszínűségét, a brazil gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok sokrétűségét, a bossa nova¹ mozgalom egyik alapítója, Tom Jobim nevéhez fűződik: „*Brazília nem kezdőknek való*” (Monteiro, 2012, X. o., idézi Garmany és Pereira, 2019, 12. o.). Megannyi vita és különbözőség ellenére az országgal foglalkozó legtöbb brazil és külföldi szerző között konszenzus van abban, hogy Brazíliát nagyon nehéz megérteni, egyszerűen leírni, valamint abban is, hogy Brazília mennyire egyedi, és sok tekintetben különbözik még a többi dél-amerikai országtól is.

Ebben az írásban a „Brazília nem kezdőknek való” meglátáson azt értjük, hogy a legnagyobb latin-amerikai ország szinte minden szempontból bonyolult, összetett folyamatokkal jellemezhető, ezáltal inkább egyedi (*outlier*), mint „tipikus” modellország a latin-amerikai, illetve tágabb értelemben a felzárkózó országok kontextusában.

A tanulmány célja annak alátámasztása, hogy bár az „örök felzárkózó” dél-amerikai ország gazdaságtörténete a liberális és az állam által vezérelt gazdaságpolitikai ciklusok állandó váltakozásával jellemezhető, a piacgazdaság működési mechanizmusait és logikáját tartósan a *hierarchikus és informális kapcsolatok dominálják*. Ez még a huszonegyedik század elején is érvényes, sőt a legújabb politikai és gazdasági változások tükrében egyre inkább erősödő tendenciát mutat.

A gazdaságpolitika ciklikusságát jól jelzi a „rövid” huszadik század és az azóta eltelt időszak. Az államilag irányított fejlődési modell átvitt az importhelyettesítés különböző változataival jellemezhető 1930 és 1985 közé eső öt évtizeden. A huszadik század végén a strukturális kiigazítás (liberalizáció és privatizáció) időszaka következett. Az ezredforduló után azonban újra az állami szerepvállalás erősödése figyelhető meg, amit 2012² óta fokozatosan és burkoltan követett az elmozdulás a piacorientált reformok felé. 2016 óta pedig Brazília nyilvánvalóan és explicit módon a liberális gazdaságpolitika útjára lépett. A 2018. évi illiberális politikai fordulatot is a liberális gazdaságpolitika melletti elköteleződés kísérte, ennek megvalósítását

¹ A bossa nova egy „új” brazil zenei stílus, dzsesszirányzat, amely az ötvenes évek közepén a Rio de Janeiro-i tengerpartról indult hódító útjára (szemben a szambával, amely sokkal ősbib eredetű, az afrikai gyökerekhez és a favellákhoz, a nyomornegyedekhez köthető). (Bővebben lásd *Soltész*, 2016)

² A 2012-es fordulópontra meglepő lehet sokak számára, mert ez még a Munkások Pártjának kormányzati ciklusára, Dilma Rousseff első adminisztrációjának idejére esett, de a nemzetközi és a hazai körülmények megváltozása közepette a politikai túlélésért folytatott küzdelem „kikényszerítette” a gazdaságpolitikai kurzusváltást (Serrano és Melín, 2015; Serrano és Summa, 2015).

azonban felülírhatja a 2020 elején kibontakozó koronavírus-járvány és az erre adott válaszok (fiskális stimulus, monetáris lazítás).

A rendkívül összetett és szerteágazó brazil eset jobb megértéséhez a *kapitalizmus változatai* (*Varieties of Capitalism – VoC*) elméleti keretet hívjuk segítségül. A VoC-megközelítés jól kiegészíti a brazil fejlődési út hagyományos fejlődés-gazdaságtani vizsgálatát (elsősorban a dependencista és az államközpontú megközelítéseket). Ez utóbbiak ugyanis bár számos összefüggésre rávilágítottak, a brazil fejlődési sajátosságok jelentős részét figyelmen kívül hagyták, beleértve a magánszektor működési mechanizmusait, logikáját. A *vállalatközpontú megközelítésben* a VoC-hagyományoknak megfelelően a brazil intézményrendszer főbb vonásait elemzem. Ezt a klasszikus analitikus keretet kiegészítem az állam gazdasági szerepvállalásának (az államközpontú megközelítések) integrálásával, valamint (*Kornai János* rendszerparadigmájának szellemében) a politikai és társadalmi alrendszerek sajátosságainak figyelembevételével. A klasszikus VoC-elemzés kereteit sok tekintetben kiterjeszti az írás (nem csak a politikai rendszer és állami szerepvállalás bevonása révén). Ennek oka egyrészt, hogy a brazil esetben a nagy hazai belső piac és a világgazdaságba való bekapcsolódás egyedi dinamikája különös jelentőséggel bír (ez az externalista-dependencista fejlődés-gazdaságtani szempontok integrálása). Másrészt a VoC-ra jellemző statikus, pillanatképek alapján felvázolt ideáltípus helyett jelen tanulmány a brazil kapitalizmusváltozat főbb vonásainak esettanulmányi bemutatását célozza, miközben a változások irányát és dinamikáját is elemzi. A változások és folytonosságok felfedése miatt a történeti perspektíva megkerülhetetlen.

A cikk mindezek alapján az alábbi kutatási kérdésekre keresi a választ: Melyek a brazil piacgazdaság működésének főbb vonásai? Hogyan változtak ezek az elmúlt évtizedek folyamán? Az egyes brazil intézményi megoldások hogyan viszonyulnak a kapitalizmus sokfélesége irányzatából megismert ideáltípusokhoz és kifejezetten az államilag irányított (*áthatott*) piacgazdaság, valamint a *hierarchikus piacgazdaság* modelljéhez?

A brazil piacgazdaság működésének esettanulmány jellegű bemutatása ebben a kiterjesztett elméleti keretben újszerű megközelítést jelent a hazai és nemzetközi szakirodalomban, miközben a mélyelemzés módszerével átfogóan és a hivatalos statisztikákon is túlmenően értelmezi a közelmúlt folyamatait és változásait. A tanulmány legfőbb állítása szerint a politikai és gazdaságpolitikai változások ellenére a brazil piacgazdaság működési mechanizmusait és logikáját tartósan az állami irányítás, a hierarchikus szerveződés és az informális kapcsolatok dominálják. Ez a sajátos működési logika magyarázza a brazil gazdasági fejlődés útfüggőségét, és

azt is, hogy miért nem tud a legnagyobb dél-amerikai gazdaság az elmúlt évtizedek kísérletei ellenére sem kitörni a közepes jövedelem csapdjából.

Az írás az iménti bevezetőn túl öt részből áll. Elsőként röviden ismerteti a tanulmány elméleti keretét. A második rész a brazil piacgazdaság működésének legfőbb vonásait tekinti át a politikai rendszer, a domináns tulajdonosi viszonyok és koordinációs mechanizmusok tükrében. A harmadik részben a klasszikus VoC-megközelítés által kiemelt öt intézményi területet vizsgálom: vállalatirányítás, befektetések finanszírozása, iparági kapcsolatok, oktatás és képzés, valamint innovációs rendszer. A negyedik fejezet az intézményi komplementaritásokra és hiányosságokra hívja fel a figyelmet, végül a főbb következtetések zárják a tanulmányt.

Az elméleti keret

A latin-amerikai és kifejezetten a brazil fejlődési út elemzésekor többnyire a régió, illetve az ország világgazdasághoz való aszimmetrikus kapcsolódását (*Saad-Filho és Morais, 2018; Saad-Filho, 2020; Artner, 2019, 2020*) és az állam gazdasági szerepvállalásának kiterjedtségét, milyenségét, változását (*Wylde, 2012; Lavinás, 2017; Ricz, 2017*) szokták kiemelni. Mindkét irányzatot kiterjedt irodalom és számos helytálló megállapítás jellemzi, ugyanakkor hiányos, egyoldalú képet ad a brazil piacgazdaság működéséről, a társadalmi és gazdasági fejlettség terén mérhető lemaradás okairól. A latin-amerikai és kifejezetten a brazil fejlődési sajátosságok további fontos szelete a magánszektor működési mechanizmusa, logikája, ami kiemelkedő jelentőségű a brazil gazdaság útfüggőségének jobb megértése szempontjából. Ez ugyanis jól rávilágít napjaink politikai, gazdasági és társadalmi problémáinak hátterére, azok intézményi beágyazottságára is. A vállalati nézőpont integrálásához a kiindulópontot az összehasonlító intézményi elemzés adja, a tágan értelmezett és hosszú hagyományokkal rendelkező komparatív kapitalizmus iskolája. Ezen belül a kapitalizmus sokfélesége irányzatára támaszkodtam, ami vállalatközpontú elemzésével és az intézményi struktúrák feltérképezésével jól kiegészíti a korábbi hagyományos (államközpontú) megközelítéseket. A tanulmány egyik fő következtetése szerint az útfüggő brazil fejlődés jobb megértésére a VoC-megközelítés is csak korlátozottan alkalmas, így azt a politikai rendszer és az állami szerepvállalás sajátosságainak figyelembevételével egészítettem ki. A változások dinamikájának integrálása is kulcsfontosságú tényező.

A *Hall és Soskice* (2001) nevével fémjelzett VoC-irányzat az elmúlt két évtizedben elsősorban a fejlett világ piacgazdaságainak ideáltípusait elemezte. Elsőként a

liberális és koordinált piacgazdasági modellt különböztették meg (*liberal market economy* – LME, valamint *coordinated market economy* – CME), majd bővült a kör a *mediterrán* és ázsiai típusú (Amable, 2003) kapitalizmusváltozatokkal. Végül a posztoszocialista közép- és kelet-európai térség (KKE) országai egyedi jellemzőinek tipizálása is bekerült az elemzésekbe (Bohle és Greskovits, 2012; Nölke és Vliegenthart, 2009; Drahekupil és Myant, 2015; Farkas, 2016). A KKE-ra vonatkozó kapitalizmusváltozatokat összefoglalóan gyakran *transznacionális* vagy még inkább *függő piacgazdaságoknak* (*dependent market economy* – DME) is nevezik. A jelen írás szempontjából érdekes felzárkózó országok és kifejezetten a latin-amerikai térség vizsgálata sokáig kívül esett a VoC érdeklődési körén. Végül az utóbbi években két ideáltípust írtak le: Nölke és szerzőtársai (2019) a BICS (Brazília, India, Kína és Dél-Afrika) országok által inspirált államilag irányított (*áthatott*) kapitalizmus modelljét (*state-permeated market economy* – SME), míg Schneider (2013) a latin-amerikai hierarchikus piacgazdasági modellt³ (*hierarchical market economy* – HME).

Az államilag irányított piacgazdasági modellt a huszonegyedik századi nagy felzárkózó országok kontextusában fogalmazták meg. Nagyszámú egyedi sajátossága közül kiemelhető a nagy hazai belső piac és a kiterjedt állami beavatkozások dominanciája. Ez utóbbiak háttérében azonban nem a klasszikus fejlesztő államokból ismert erős és centralizált bürokrácia áll, hanem sokkal inkább töredezett, egymással versengő hivatalok, valamint az állami és üzleti szféra különböző koalíciós együttműködései. A koordinációs mechanizmusok erőteljesen építenek a reciprocitásra, ahol elsősorban a lojalitás, a hasonló társadalmi háttér és az informális kapcsolatok játszanak főszerepet. A nagy hazai belső piac szerepe is sokrétű: a hazai nagyvállalatok képesek ellensúlyozni a külföldi tőkét, a hazai keresletnövekedésre alapozott növekedési stratégia pedig bizonyos autonómiát jelent a világpiac fluktuációival szemben. A nagy belső piac teret ad a nemzeti bajnokokra építő iparpolitikának és a hazai cégek és koalíciók közötti rivalizálásnak, ami csökkenti az állam foglyul ejtésének esélyét. Összességében azonban az SME sokkal inkább tekinthető a kínai kapitalizmus ideáltípusának, mint a felzárkózó országokra jellemző államkapitalizmus általános modelljének. Amíg bizonyos elemei az indiai kapitalizmusváltozatra is viszonylag jól értelmezhetőek, addig Brazília és Dél-Afrika esetében sok a kivétel és eltérés.

³ Megjegyezzük, hogy a latin-amerikai gazdaságok hierarchikus szerveződésére és működésére Kollár Zoltán már 1996-ban felhívta a figyelmet.

A brazil eset jobb megértéséhez a *Schneider* (2013) által leírt latin-amerikai ideáltípus, a hierarchikus piacgazdasági modell talán több támpontot nyújt (bár látni fogjuk, hogy ez is elfed fontos brazil sajátosságokat). A hierarchikus kapitalizmus modellje értelmében a latin-amerikai gazdaságok működését meghatározzák a hierarchikus kapcsolatrendszerek, amelyek fő szereplői az állam mellett a hazai üzleti csoportok és a multinacionális vállalatok. A hierarchikus kapitalizmus további ismertetőjegyei a tartósan alacsony képzettségi szint és a szegmentált munkaerőpiac, valamint azok az intézményi komplementaritások, amelyek a piacgazdaság hierarchikus felépítését tartós vonássá teszik a vállalatirányítási és finanszírozási rendszer és a munkaerőpiac, valamint az oktatási rendszer közötti oda-vissza hatások révén. A hierarchikus kapitalizmus jellemzően olyan politikai rendszerbe ágyazódik be, amely a hagyományosan kialakult gazdasági és társadalmi struktúrák és intézmények fenntartásában érdekelt, tovább erősítve a hierarchikus szerveződési elvet.

A hierarchikus kapitalizmusváltozat további megkülönböztető ismérve, hogy nem ösztönöz sem a liberális piacgazdaságokra jellemző *radikális*, sem a koordinált rendszerek sajátjának tekinthető fokozatos, *inkrementális* innovációra. A hierarchikus kapitalizmusban az alacsony képzettség az alacsony fejlettségi szinttel teremt egyensúlyi helyzetet, ami a *közepes jövedelem csapdájának* tipikus esete. A politikai rendszer mellett számos további olyan egyedi ismérvet találunk, amelyek tovább erősítik a hierarchikus kapcsolatokon alapuló szerveződést, mint például a szélsőségesen nagy társadalmi egyenlőtlenségek és a kiterjedt informális szektor.

Röviden összefoglalva, az elméleti megfontolások alapján jelen írásban a brazil kapitalizmusváltozat főbb vonásait elemzem, miközben az összkép egyedisége és a fejlődési pálya útfüggősége mellett érvelek. A VoC-irodalomban vizsgált öt intézményi területet (vállalatirányítás, befektetések finanszírozása, iparági kapcsolatok, oktatás és képzés, valamint innovációs rendszer) kiegészíti az állam gazdasági szerepvállalásának elemzése (államközpontú megközelítések integrálása). A brazil gazdasági rendszer működését sem lehet megérteni a politikai rendszertől függetlenül, azt *Kornai János* (1999, 2016) rendszerparadigmájának szellemében, abba beágyazódva lehet értelmezni (amely így az elméleti keret egy újabb pillére lehet). Végül a VoC-ra jellemző statikus, pillanatképek alapján felvázolt ideáltípus helyett a jelen tanulmány célja a brazil kapitalizmusváltozat főbb vonásainak bemutatása, miközben a változások dinamikájára (és ezzel szemben egyes jellemzők állandóságára, bizonyos működési logikák folytonosságára) is felhívjuk a figyelmet.

A brazil politikai rendszer, a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok főbb vonásai

A brazil politikai rendszer kialakulásának és működésének bemutatása külön tanulmányt (könyvet) igényelne (lásd *de la Fontaine és Stehnken*, 2016), az alábbiakban csak azon elemek és főbb változások szerepelnek, amelyek a mondanivalóhoz szorosan kapcsolódnak: azaz a politikai rendszer főbb vonásai, azok hatására a piaci vagy központi koordináció, valamint az állami *versus* magántulajdon dilemmái.

Brazíliában a több évtizedes diktatórikus berendezkedést 1985-ben követte a demokrácia helyreállítása. A politikai szabadságjogok gyakorlati megvalósulása és a rendszer stabilizálódása ugyanakkor közel egy évtizedet vett igénybe. A kezdeti, érdekcsoportok járadékvadászata által uralt intézményi káosz után 1994-re alakult ki a brazil viszonylatban stabilnak tekinthető politikai környezet. Napjaink brazil politikai rendszere ötvözi az elnöki rendszert a föderalizmussal és a nyílt listás, arányos képviseleten alapuló választási rendszerrel, amely sok hasonlóságot mutat az USA rendszerével. A gyakorlatban azonban ez a pártrendszer szétagrozódását és a világ második legdrágább kampányfinanszírozását eredményezte. A választási kampányok finanszírozásának kényszere és a vállalati donáció (2016-ig tartó) törvényes lehetősége a kiemelkedő mértékű korrupció rendszerszintű kialakulásának és fennmaradásának az egyik csatornája volt.

Eközben meglehetősen szétagrozott pártrendszer alakult ki (jelenleg több mint 35 párt van regisztrálva, ebből 24 képviselteti magát a törvényhozás alsóházában), amelyben a pártok többsége nem képes szövetségi szintű szerveződésre és jelenlétre. Az elnöki verseny a gyakorlatban két párt körül stabilizálódott: a Munkások Pártja⁴ (PT) a balközép és a Brazil Szociáldemokrata Párt (PSDB) a jobboldal képviseletében. Az elmúlt két évtizedben a két legnagyobb párt az alsóházban a helyek 20 százalékát sem tudta megszerezni, ami automatikusan a koalíciós kormányzás kényszeréhez vezetett (az igen erős ideológiai és egyéb törésvonalak ellenére). A kormányozhatóság biztosítása érdekében így egy ún. koalíciós elnöki rendszer (*Power*, 2010) alakult ki, amelynek egyenes következménye a szavazatvásárlási praktikák napi szintű alkalmazása (politikai pozíciók vagy „havi ösztöndíjak” transzfere révén). Ez a rendszerszintű korrupció másik csatornájának tekinthető.

⁴ A magyar sajtóban és köztudatban két fordítása létezik a „Partido dos Trabalhadores” elnevezésnek, én Székely Ervin (*Wallerstein*, 2004) nyomán a szó szerinti fordítást preferálom, azaz Munkások Pártjaként hivatkozom rá. A Munkáspárt elnevezés ugyanis tévesen a vargasi időket és a „Partido Trabalhista”-t idézné. Erre a lényegi különbségtételre Szilágyi Ágnes Judit hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönet illeti.

A brazil viszonyokat nehéz a klasszikus kapitalista-szocialista rendszer tipológiájával megragadni. A politikai rendszer ugyan biztosítja a magántulajdon védelmét (még a baloldali fordulat idején sem került sor állami kisajátításokra, szemben például Venezuelával vagy Bolíviával), de a brazil privatizáció egyik legfontosabb egyedi vonása az volt, hogy az állami befolyást gyakran kreatív és innovatív módokon tartották fenn.

Brazíliában az állami tulajdon aránya még a privatizációs hullámok után is viszonylag kiterjedt maradt: 2009-ben 47 állami társaság tartozott a központi, föderális és 49 a tagállami ellenőrzés alá – összesen 626 milliárd dollár, illetve 66 milliárd dollár alaptőke értékben (Musacchio és Lazzarini, 2014, 99. o.). Ezek azonban csak az állam által közvetlenül ellenőrzött és irányított vállalkozások, nem tartozik ide az állami tulajdonú holdingtársaságok nagyszámú leányvállalata. Ez utóbbiakkal együtt egyes becslések szerint a közvetlen és közvetett állami tulajdon 757 milliárd dollárra is rúghat, ami a GDP 43-45 százalékának felel meg (uo.). Újabb források a közvetlen és közvetetten állami irányítás alatt álló vállalatok számát 203-ra teszik (SEST, 2019, 5. o.). Az állami ellenőrzés alatt álló vállalkozások jellemzően a „stratégiai” ágazatokba koncentráálódtak, mint például az olajipar, a közinfrastruktúra és a bankrendszer.

A legnagyobb állami tulajdonú vállalatok részvényeivel a brazil tőzsdén (Bovespa) kereskednek, bár ezek csak az állami tulajdonú vállalatok számának 58 százalékát teszik ki, míg a föderális tagállamok által ellenőrzött cégek esetében az arány 68 százalék. A tőzsdei bevezetés legalábbis elviekben jobb vállalatirányítási gyakorlatokhoz, a megbízó-ügynök probléma enyhítéséhez és a kisebbségi részvényesek jobb védelméhez vezethet, ez Brazíliában is sok esetben így történt. Van azonban néhány (jelentős) kivétel, amikor a kormányzati prioritások felülírják a jövedelmezőségi kritériumokat, illetve a kisebbségi részvényesek érdekeit (bővebben Ricz, 2019). A jellemzően családi háttérre, illetve állami finanszírozásra támaszkodó brazil vállalatok esetében a tőzsdei jegyzés a külső finanszírozás, a magántőke bevonásának fontos eszköze lehetne vagy lehetett volna, de ez csak részben valósult meg. Pedig a korlátozott állami források és az alacsony hazai megtakarítások által determinált alacsony bruttó tőkefelhalmozás szintjének emelése kulcsfontosságú lenne a hosszú távú fejlődés fenntartható finanszírozása érdekében.

Hasonló módon a *koordinációs mechanizmusok* tekintetében is leginkább köztes esetet képvisel Brazília, mivel a piaci koordinációt áthatja az állami szabályozás, beavatkozás, valamint a gazdasági szereplők ügyeskedő, „szabályokat nem követő”

magatartása. A nemzetgazdasági érdekek gyakran felülírják a piaci racionalitást, még az elvben magánkézben lévő cégek esetében is (lásd Vale klasszikus példáját⁵).

A legújabb fejleményeket kiemelve, a demokratikus átmenet kétségkívül megnyitotta az utat a befogadóbb, részvételi alapú döntéshozatali mechanizmusok előtt, és számos tekintetben lényeges előrelépés történt e téren az elmúlt három évtizedben. Sok esetben már az 1990-es években megfigyelhető az új intézmények felállítása, új gyakorlatok elterjedése, ám más területeken egészen 2003-ig kell várni az átütő változásokra.

A Munkások Pártjának hatalomra kerülése nemcsak az újszerű szociális fejlesztő állam modellje (Wylde, 2012; Ricz, 2017) tekintetében, hanem abból a szempontból is új korszakot nyitott Brazília történelmében, hogy korábban a PT nem volt tagja a brazil politikai elitnek (*establishment*nek). A brazil politikai elitet hagyományosan az évtizedek óta fennálló, személyes ismeretségen alapuló kapcsolati háló tartotta össze, amely összekötötte a hazai, jellemzően családi háttérű vállalkozókat és az állami döntéshozókat (Lazzarini, 2011). A brazil gazdaságpolitikai döntéshozatal igen erőteljesen támaszkodott ezekre az informális kapcsolatokra, amelyek a többnyire azonos bórszínű, társadalmi és oktatási háttérű elit tagjai között alakultak ki. Ebből a szempontból a Munkások Pártjának hatalomra jutása jelentősen átalakította a korábban „bevált” gazdasági koordinációs mechanizmusokat, amelyek egy része még a katonai diktatúra idejére nyúlt vissza. Bár Lulának személyes kommunikációs képességei és karizmája, szakszervezeti múltja és a helyi politikában szerzett tapasztalatai révén többnyire sikerült új szövetségeket találnia, a legkülönbözőbb érdekcsoportokat (ideig-óráig) maga mellé állítania, az így kialakuló igen „vegyes” érdekszövetség törékenynek bizonyult, különösen akkor, amikor lassulni kezdett a GDP növekedési üteme, majd a gazdaság recesszióba fordult (Serrano és Melín, 2015).

A gazdasági koordináció szempontjából az új fejlesztő állam időszaka sok tekintetben meglehetősen ellentmondásos volt. Korábban elképzelhetetlen lett volna Brazíliában, hogy a hazai ipari elit vagy a külföldi tőketulajdonosok és a Munkások Pártja koalícióra lépjenek és harmonikusan működjenek együtt egy szegénybarát és befogadó fejlődést támogató nemzeti gazdasági stratégia megvalósításában. Ez átmenetileg mégis működőképes volt. Egyrészt hatalomra kerülése után a Munkások Pártja jelentősen módosította gazdaságpolitikáját, gyakorlatilag egy mérsékelt, szo-

⁵ A leggyakrabban hivatkozott példa 2011-ben a Vale elnök-vezérigazgatójának (Roger Agnelli) eltávolítása posztjáról. Bár ez az esemény egyedi incidens maradt, jól jelezte más vállalatok irányába az (indirekt) állami befolyás fennmaradását.

ciáldemokrata típusú modellt alakított ki. Másrészt az új iparpolitikai elképzelések éppen a vele szemben leginkább szkeptikus hazai ipari szektor támogatását célozták (más kérdés, hogy inkább kevesebb, mint több sikerrel) (bővebben lásd *Diniz és Bresser-Pereira*, 2016). Ugyanakkor a 2003 és 2010 között regnáló *Luiz Inácio Lula da Silva* (röviden *Lula*) elnök nevével fémjelzett szociális fejlesztő állami modell főbb elemei – például a béremelés, a szociális háló kiterjesztése, a szakszervezeti és egyéb érdekképviselések erősítése, az állami bankok szerepének növelése és a beruházások állami irányítása – értelemszerűen ütköztek a hazai üzleti csoportok érdekeivel. Jól jelezte ezt, hogy a romló gazdasági körülmények közepette a Lulát váltó miniszterelnök, *Dilma Rousseff* azonnali korrekciókra kényszerült, mert a korábbi íratlan társadalmi szövetség, koalíció felbomlott.

Majdnem négy ciklusra kiterjedő (14 éves) kormányzása alatt azonban a Munkások Pártja is a brazil politikai-gazdasági elit részévé vált, bár ez az elit is rendkívül töredezett és belső rivalizálásokkal terhelt (*Kohli*, 2004). Az ország kormányozhatósága gyakorlatilag megkövetelte, hogy a szokásos, már bevált politikai gyakorlatokat („politics as usual”) átvegye és alkalmazza a PT is (*Saad és Filho*, 2007; *Kingstone és Power*, 2017). Az egyik leggyakrabban idézett mondás e tekintetben *Rousseff* nevéhez fűződik, aki még miniszterként kiállt az állam és az üzleti szféra közötti „jó értelemben vett intim kapcsolat” pozitív megítélése mellett (*Schneider*, 2013, 171. o.).

Jól látható, hogy a brazil gazdasági koordináció sok esetben az állam (törvényhozás és állami ügynökségek, hivatalok képviselői), valamint az üzleti szféra (jellemzően a hazai üzleti csoportok) képviselői közötti informális kapcsolatokon alapul. Miközben az üzleti szféra (külföldi és hazai, kis és nagy, ipari és mezőgazdasági, formális és informális törésvonalak mentén) nagyon töredezett, és az iparági érdekérvényesítő szervezetek gyengék, az egyes cégek és cégvezetők egyéni érdekei és problémáinak megoldása dominál az összehangolt iparági érdekérvényesítés helyett (*Kingstone*, 2018). Ugyanakkor az állami szféra is jellemzően töredezett, egymással versengő minisztériumok és ügynökségek együttese alkotja, ami alapjaiban tér el az erős, központilag irányított, meritokratikus bürokráciával és szinte „mindenható” tervhatósággal rendelkező kelet-ázsiai ideáltípustól. Az állami és üzleti szféra közötti kapcsolatok nagymértékben támaszkodnak a személyes ismeretségre. Még a törvényhozásban is az individualizmus érvényesül. A töredezett alsóház, a gyenge és nem programalapú pártok, valamint a kormányozhatóság előfeltételeként megjelenő koalíciós kényszer miatt az egyes erős képviselők, politikus személyiségek támogatása kulcsfontosságú lehet. Mindennek ellenére az általános közvélekedés

szerint a 2000-es években a Munkások Pártjának kormányzása idején a brazil állam viszonylagos autonómiára tett szert, az intézmények független és szakszerű működése terén jelentős előrelépés következett be, és az állam relatíve erős kézzel tudta irányítani a gazdaság működését (*Gaitán és Boschi*, 2015). Ezzel együtt az elmúlt évek kiterjedt korrupciós botrányai jól rámutattak a politikai és gazdasági elit szoros összefonódásának, az informális és személyes kapcsolatokra építő koordinációnak és közvetve a brazil politikai és gazdasági rendszer működésének árnyoldalára.

Érdeemes ugyanakkor *Atul Kohli* (2004) érvelése alapján kiemelni,⁶ hogy a brazil gazdasági és politikai elit sosem volt egységes. Az elmúlt évtizedek tükrében is erőteljes rivalizálásnak lehettünk szemtanúi (amire a sorozatos korrupciós botrányok is utaltak). Az említett szerző számos példát hoz az állami hatalom töredezettségére és az egymással versengő érdekcsoportokra (a központ és a régiók, az elit *versus* tömegek, az ipari *versus* agrárérdekeket képviselők), és többek között e példákból vezeti le, hogy Brazíliában az állam csak korlátozott hazai forrásokat tudott mozgósítani a fejlődés elősegítésére. Emiatt időről időre külföldi forrásokra (külföldi közvetlen tőkeáramlás, hitelek) szorult. A kelet-ázsiai kohéziót elősegítő kapitalista rendszerekkel (*cohesive capitalist systems*) szemben így Brazíliában egy sokkal fragmentáltabb, többszélyes politikai-társadalmi rendszer (*fragmented-multiclass state*) alakult ki, amelyben a fejlesztő állam kísérletei rendre elbuktak.

Lazzarini (2011) társadalmi kapcsolathálók elemzésével térképezte fel a brazil üzleti szférán belüli, valamint az üzleti és állami szféra közötti kapcsolatokat. Több mint 800 vállalatot vizsgálva 1996 és 2009 között arra a következtetésre jutott, hogy az informális kapcsolatok döntő jelentőségűek, amelyek egyrészt a régi oligarchák és az állam közötti hagyományos összefonódásra vezethetőek vissza, másrészt azonban az 1990-es évek privatizációi során tovább erősödtek. Vizsgálatainak eredményei alapján az informális és személyes kapcsolatok a Munkások Pártjának kormányzatai alatt is jelentős mértékben járultak hozzá a rendszer stabilitásához. Mindezek alapján *Lazzarini kapcsolati kapitalizmusnak* (*Capitalismo de Laços*) nevezi a brazil piacgazdaságot.

Összességében megállapítható, hogy a Brazíliában megfigyelhető gazdasági koordinációs mechanizmusok (más felzárkózó és fejlődő gazdaságokhoz hasonlóan) erőteljesen építenek az állam és képviselői, valamint a hazai üzleti szféra és képviselői közötti *informális*, sokszor *személyes kapcsolatokra*.

⁶ Erre a szempontra a cikk egyik anonim lektora hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönet illeti.

A brazil kapitalizmusváltózat intézményi alapjai

A kapitalizmus változatai irányzat keretein belül a különböző országokra (országcsoportokra) jellemző főbb ideáltípusok lehatárolásakor az elemzések többnyire a következő öt intézményi területre koncentrálnak: vállalatirányítás; vállalatfinanszírozás; iparági kapcsolatok (azaz a munkaadó és munkavállaló közötti kapcsolatrendszer); oktatás és képzés; valamint az innovációs alrendszer.

1. Vállalatirányítási és -finanszírozási rendszer

A brazil vállalati szférára jellemző a koncentrált tulajdonosi struktúra és az, hogy az ellenőrzési jogok és a döntéshozatal kevés bennfentes kezében összpontosul. A brazil vállalati struktúra számos törésvonal mentén töredezett. Ez egyrészt hagyományosan jellemző. A töredezettség gyökerei a gyarmati gazdaságig nyúlnak vissza: nagyvállalkozók *versus* mikrovállalkozások, formális *versus* informális szektor. Másrészt az importhelyettesítő iparosítás, az 1990-es évek privatizációja nyomán teret nyerő külföldi vállalatok, majd a legújabb államkapitalista modell nemzeti bajnokokat támogató hazai gazdaságpolitikája tovább erősítette ezt a töredezettséget (Casanova és Kassum, 2014).

Az évtizedes privatizációs hullámok és tervek ellenére a brazil állam nemcsak tulajdonosként, hanem számos más csatornán keresztül is erőteljes befolyással van a brazil vállalatokra (kisebbségi tulajdonosként, aranyrésztvényesként vagy a brazil fejlesztési bankon, illetve más állami vállalatok nyugdíjalapjain keresztül). A legújabb államvezérelt fejlesztési ciklus alatt a vállalati szektor állami irányítása újra megerősödött, ehhez elég az új iparpolitikai intézkedésekre, a beruházások állami irányítására vagy a brazil nemzeti fejlesztési bank (BNDES – National Bank for Economic and Social Development) kedvezményes hiteleire gondolni, amelyek elsődlegesen a brazil vállalatok nemzetközi piacra lépését támogatták (Mészáros, 2017), de a hazai piacon is a további koncentrációt erősítették.

A brazil gazdaságban az 1990-es évek privatizációs hulláma óta a külföldi tulajdonú transznacionális vállalatok (TNC-k) jelenléte számos iparágban jelentős. Az 50 legnagyobb brazil cég közül 20 külföldi kézben van, igaz, többnyire jelentős hazai versenytársakkal szembesülnek a hazai piacon. Ugyanakkor a külföldi tőkeálmány GDP-arányosan még 2019-ben is „csak” 36 százalék volt, messze elmaradva a chilei, mexikói és a közép- és kelet-európai szinttől (OECD, 2020). Így a hatalmi és

alkupozíciójuk sokkal kevésbé domináns, mint más liberálisabb regionális versenytársak, vagy a KKE-térségből ismert függő piacgazdaságok esetében.⁷

Az 1990-es évek liberalizációja nyomán a tőkepiac jelentős fejlődésnek indult. Ez a hazai üzleti csoportok jelentőségét, kifejezetten az önfinanszírozó családi irányítású vállalatokban hagyományos centralizált és hierarchikus döntéshozatalt (legalábbis elviekben) csökkenthette volna, de ez csak fokozatosan és részben valósult meg. A tőzsdére bevezetett cégek esetében – elviekben – a kisebbségi részvényesek érdekei is megjelenhettek volna, de Brazíliában ez is korlátozott maradt (*Musacchio és Lazzarini*, 2014).

Bár napjainkra a legtöbb brazil nagyvállalat részvényeit a tőzsdén jegyzik, a cégek többsége még mindig erőteljesen támaszkodik az alapító családi tulajdonosokra (*Perez és Lluch*, 2016) vagy más fő részvényesi csoportokra, nemritkán az államra vagy annak „kinyújtott karjaira”, a hazai bankokra vagy intézményi befektetőkre. A brazil állam nem passzív szereplőként van jelen a háttérben, hanem kifejezetten *aktívan* használja fel részvényesi hányadát (vagy más formális vagy informális előjogait), hogy megakadályozzon olyan fontosabb vállalati döntéseket, amelyek nem esnek egybe az állami prioritásokkal⁸ (*Schneider*, 2013, 172. o.). A brazil állam tehát rendkívül innovatívnak és kreatívnak bizonyult abban a tekintetben, hogy milyen módon tartsa meg a befolyását a privatizált cégekben is (lásd például az Embraer és a Vale eseteit). Ezt az új kisebbségi tulajdonosi rendszert (indirekt állami befolyással) *Musacchio és Lazzarini* (2014) a mindenható állam (Leviatán) mint kisebbségi tulajdonos modelljének nevezi.

Mind a családi, mind az állami kontroll alatt levő cégek működése relatíve független a tőzsdei árfolyamok rövid távú változásaitól és a részvényesek rövid távú profitmaximalizáló érdekeitől. Ez alapjaiban különbözteti meg a brazil modellt a liberális piacgazdaságoktól. A cégek hosszú távú túlélésének szempontjai és a bennfentesek érdekeit szem előtt tartó vállalatirányítás inkább a koordinált piacgazdasági modellre hasonlít, de brazil specifikumokkal. Minden változás ellenére a brazil piacgazdaságban a hierarchikus viszonyok továbbélése a jellemző, mert az állam és az államhoz közeli szereplők biztosítják a kormányzati politikák és prioritások figyelembevételét a főbb magánvállalatokban is.

⁷ Van néhány kivétel, mint például autóipar és az elektronika, amelyekben a TNC-k az 1990-es évek óta kiszorították a brazil cégeket, ezáltal jelentősen csökkentették a hazai iparpolitika eredményességét is (*Schneider*, 2015).

⁸ Lásd a korábban említett *Vale* klasszikus példája.

További specifikumként említhető a 2000-es években az érdekképviselői szervek bevonása a vállalati döntéshozatalba a nyugdíjalapokon keresztül, ami ugyancsak a rövid távú piaci logika háttérbe szorítását és a hosszú távú nemzeti érdekek erősítését szolgálta a Munkások Pártjának (PT) kormányzása idején. Datz (2013) egyenesen „nyugdíjalap-developmentalizmusnak” nevezi a 2000-es évek új fejlesztési modelljét.

A brazil kis- és közepes vállalatok azonban továbbra sincsenek jelen a tőzsdén, nem jutnak hozzá külföldi forrásokhoz és a befektetéseik finanszírozása során a hazai piacon is korlátokba ütköznek (Aguilera és Haxhi, 2018). Ennek háttérében egyrészt a nagyon magas hazai kamatlábak, másrészt a hazai pénzüzetek, fejlesztési bankok kedvezményes hiteleinek ugyancsak nagyvállalatokat előnyben részesítő hitelezési politikája és gyakorlata áll. Végül a kiterjedt informális szektor egyéni vagy mikrovállalkozásai még több korlátba ütköznek gazdasági tevékenységük finanszírozása során. Az így kialakuló informális intézmények és gyakorlatok általában a bizonytalanságot növelik, a hatékonyságot csökkentik, és gyakran hozzájárulnak a korrupció terjedéséhez, fenntartásához (Estrin és Prevezer, 2011).

Összefoglalásként megállapítható, hogy a brazil állam fentebb bemutatott kisebbségi részvénytulajdonosként megvalósított új befolyásolási gyakorlata valamilyen államilag irányított koordinációnak is nevezhető. Mindez azonban számos olyan brazil sajátossággal rendelkezik, amelyek sokkal inkább az állami és magánszféra szereplői közötti hierarchikus (alá- és fölérendeltségi) kapcsolatot és a személyes ismeretség jelentőségét erősítették, mintsem a piaci szféra szereplői közötti önkéntes, horizontális alapon megvalósuló koordinációt. Ebből a szempontból a Schneider (2013) által leírt hierarchikus szerveződés Brazíliában a 21. század elején tovább erősödött.

2. Beruházásfinanszírozás

A tőkepiacok fejlődése vegyes hatással járt a brazil vállalati tevékenységek finanszírozási gyakorlatára. Mivel a tőzsdei és pénzpiaci forrásszerzés relatíve korlátozott maradt (a vállalatok finanszírozásának kevesebb mint 10 százaléka történik a részvénytőzsián keresztül), az alábbiakban a brazil vállalatok beruházási döntéseit és gyakorlatát tekintjük át röviden.

A brazil állam köztudottan és hagyományosan számos közvetlen és közvetett eszközzel segíti a hazai cégek beruházásait, mert a rendkívül magas hazai kamatlábak mellett azok finanszírozása piaci alapon nem versenyképes. Az állami támogatás számos formát ölthet az adókedvezményektől a nemzeti fejlesztési bank, a BNDES

által nyújtott kedvezményes hitelekig.⁹ Bár ez a finanszírozási rendszer hátrányosan érintette a kis- és közepes méretű brazil cégeket, kétségtelenül bizonyos stabilitást jelentett a nagyobb cégek számára, amint ez a 2008–2009. évi nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság idején nyilvánvalóvá vált.

A BNDES hagyományosan központi szerepet játszott a gazdaságban, ami a legújabb kori brazil államkapitalista változatban azonban tovább erősödött. Sőt szinte „világhírűvé” vált a Világbank akkori hitelkihelyezéseinek négyszeresére rúgó hitelállományával (*Mazzucato*, 2013). 2005 és 2011 között a BNDES összesen 4,9 milliárd dollárral támogatta a brazil vállalatok nemzetközivé válását, ami szinte kizárólag értékpapírfelvásárlás (részvényvásárlás) formáját öltötte. Ezenkívül a BNDES továbbra is finanszírozza a tengerentúli infrastrukturális projekteket, amelyek éves átlagos összege 2007 és 2012 között 1,1 milliárd dollárt tett ki, és a projektek száma 97-re nőtt (szemben az 1998 és 2002 közötti öt projekttel és 350 millió dolláros összértékkel) (*Caseiro és Masiero*, 2014, 242. o.).

Bár a technológiaintenzív cégek nemzetközi terjeszkedésének támogatása szintén megjelent a fejlesztéspolitikai célok között, valójában ezek támogatása korlátozott maradt. A BNDES által finanszírozott külföldre irányuló közvetlen tőkebefektetési projektek túlnyomó többsége (több mint 95 százaléka) húsfeldolgozó vállalatokhoz (pl. JBS és Mafrig) kapcsolódott.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a brazil transznacionális vállalatok belföldi projektjeinek kiterjedt, ugyancsak BNDES általi „támogatott” alacsonyabb kamatlábakkal történő finanszírozása is fontos hajtóerő volt a nemzetköziesedés szempontjából, mert forrásokat szabadított fel a hazai piacon, ezáltal elősegítve a külföldi közvetlen beruházások finanszírozását. A 2010-es évek elején a BNDES finanszírozta a vállalatok hosszú távú hiteleinek 72 százalékát. A Brazíliában hagyományosan magas belföldi kamatlábak fényében számos szerző hangsúlyozza, hogy a BNDES, kihasználva előnyös versenypozícióját az ipari vállalatok hitelezésére, számos nagy brazil multinacionális vállalatban növelte érdekelttségét (részvényesi hányadát) (*Hochstetler és Montero*, 2013). Ezek közül néhányban (Vale, Embraer) a BNDES-nek még aranyrészvényei vannak, amelyek vétőjogot jelentenek a működést érintő fontos döntések során, de más vállalatok esetében is megnőtt a bank (és ezáltal közvetetten a brazil állam) vállalati döntéseket befolyásoló képessége.

⁹ Az Embraer fejlesztési költségeinek közvetlen állami finanszírozása például nemzetközi vitát kavart, amikor a kanadai versenytárs, *Bombardier* beperelte a brazil céget a Világkereskedelmi Szervezetnél (WTO), amely végül az illegális támogatási rendszer megszüntetésére kötelezte a dél-amerikaiakat.

A BNDES-hitelek a 2000-es években elsősorban a brazil vállalatok nemzetközi terjeszkedését voltak hivatottak elősegíteni, ugyanakkor e célból a hazai közepes méretű vállalatok összeolvadását, felvásárlását is támogatták, ami tovább erősítette a hazai vállalati struktúra koncentrációját (*Casanova és Kassum*, 2014). A brazil vállalatok nemzetközi terjeszkedését támogató BNDES hitelezési politika nem a hitelpiaci korlátok feloldását célozta, azaz nem a kis- és közepes méretű vállalatokat támogatta, hanem azokat a hazai nagyvállalatokat, „nemzeti bajnokokat”, amelyek jó eséllyel indultak a globális piaci versenyben (de ezáltal a nemzetközi pénzpiacokon is képesek lettek volna hitelt felvenni). Ugyanakkor a brazil gazdaság struktúrájának és komparatív előnyeinek ismeretében ez jellemzően a nyersanyagsektorban és az élelmiszeriparban tevékenykedő cégeket (például az említett húsfeldolgozó JBS) jelentette. Ez tovább erősítette a hierarchikus piacgazdaságokra jellemző alacsony egyensúlyi szintet, amelyben az alacsony technológia és alacsony képzettségi szint együttese az extenzív növekedési források kimerülése után a közepes fejlettség csapdáját eredményezi.

A vállalati nyereség visszaforgatása után a bankok által nyújtott hitelek a második legfontosabb finanszírozási forrást képezték a brazil vállalatok számára. *Schneider* (2013, 171. o.) világbanki adatokra hivatkozva mintegy 32 százalékra teszi ezek arányát. A banki finanszírozás ugyanakkor túlmutatott a nemzeti fejlesztési bank tevékenységén. A brazil bankszektor gyakorlatilag hazai (félleg állami, félleg magán-) kézben van, ám a magántulajdonban levő bankok esetében is igen erőteljes az állami kontroll és befolyás (*Nölke és szerzőtársai*, 2019). Így azok a brazil cégek, amelyek kedvezményes hitelt vesznek fel a hazai bankoktól, jellemzően közvetetten állami támogatásban részesülnek és kedvezőbb feltételekhez jutnak, mintha a globális pénzpiacokon jutnának forrásokhoz (*Caseiro és Masiero*, 2014). A bizonyos stratégiai célokra elkülönített, felcímkezett hitelek aránya a 2000-es években jelentősen megnőtt mind a brazil cégek hosszú távú finanszírozási igényeinek kielégítése, mind a vidéki háztartások, valamint lakhatási célú beruházások finanszírozása tekintetében. (Ez az új fejlesztő állami modell egyik sarokköve is volt, *Ricz*, 2017). Ez a támogatási gyakorlat ugyanakkor a hazai hitelpiac kettészakadásához vezetett, mert nagyon nagy szakadék választotta el a támogatott hitelkonstrukciókat a nem támogatott, piaci alapú hitelektől. Ez a piaci szegmentáció jelentős hátrányba hozta a kisebb (és közepes méretű) brazil vállalatokat, tovább erősítve a hagyományosan töredezett vállalati struktúrát.

A hosszú távú beruházásfinanszírozás másik, relatíve új pillére Brazíliában a nagy nyugdíjalapok tevékenységéhez kapcsolódik, amelyek ugyancsak a *Lula*-

időszakban váltak főszereplőkké. A Munkások Pártjának hatalomra kerülése után ezek a (jellemzően nagy állami vállalatokhoz kötődő) nyugdíjalapok finanszírozták az infrastrukturális beruházások döntő többségét a közlekedési, az energia- és a köolajszektorban. A legkézenfekvőbb példa a Petrobras olajipari óriás mélytengeri fúrásainak finanszírozása, amely a nyugdíjalapok (elsősorban Petros) nélkül nem valósulhatott volna meg (Datz, 2013).

3. Iparági kapcsolatok

A munkaadók és munkavállalók közötti régi, klientelizmuson alapuló egyedi korporatista rendszer jelentős átalakuláson ment keresztül az újkori brazil demokrácia évtizedei alatt. Napjainkra egy neokorporatista rendszer alakult ki, amelyben a kormányzat, az iparági szintű szövetségek és a szakszervezetek közötti háromoldalú egyeztetéseket intézményi szintre emelték, és az utóbbi kettő számára részvételi lehetőséget biztosítottak a politikaalkotási folyamatban.

A Munkások Pártjának hagyományos ideológiája és legfőbb támogatói bázisa, valamint *Lula* szakszervezeti múltja kellő biztosítékot jelentett arra, hogy jelentős erőfeszítések történjenek a kormányzat részéről az üzleti és munkavállalói szférával való kapcsolatok javítására, intézményesítésére. *Doctor* (2007) emeli ki, hogy ez lassú, hosszadalmas és fokozatos folyamat volt, amelynek keretében apránként módosították és igazították a meglévő intézményeket és csatornákat a megváltozott politikai és gazdasági környezethez. A leggyakrabban említett példa a Társadalmi és Gazdasági Fejlődés Tanácsa (Council of Social and Economic Development – CDES), amely intézményesítette az állam, az üzleti szféra és a munkavállalók közötti párbeszédet. A hierarchikus szerveződés itt is tetten érhető, mivel a hangsúly jellemzően az üzleti szféra és a munkavállalók csúcsszervezeteinek bevonására került, amelyet a fentebb említett szerző a *makroszintű neokorporatizmus* intézményesítésének nevez.

Mivel azonban az iparági szintű szerveződés és a munkavállalói érdekképviselő is jellemzően gyenge, ez ugyancsak felértékeli az egyes nagyvállalatok és szakszervezetek vezetőinek személyét, személyes kapcsolatait, ezáltal is erősítve a *kapcsolati alapú kapitalizmust* (Lazzarini, 2011).

A másik oldalról ez egy ugyancsak brazil módra megvalósított „korporatizmus”, mert miközben a brazil ipari vállalatok egy része állami támogatással létrehozta a munkavállalók részvételét biztosító intézményeket és jelentős reálbéremelést hajtott végre (2003 és 2016 között a munkáspárti évek alatt kétszeresére nőtt a reálértéken

számított minimálbér),¹⁰ addig a brazil munkavállalók nagy része továbbra is képviselet nélkül maradt és relatíve alacsony (és bizonytalan) jövedelemre tett szert. Ez a fragmentált munkaerőpiac és munkavállalói érdekképviselet jelentős eltéréseket mutat a hagyományos törésvonalak mentén mint állami *versus* magántulajdonban levő cégek, nagy, valamint kis- és közepes vállalatok viszonylatában, vagy a hazai *versus* külföldi tulajdon szerint.¹¹ A Munkások Pártjának kormányzása alatt megindult a munkakörülmények és a munkavállalói érdekképviselet lassú, de folyamatos javulása. Ez azonban relatív és részleges folyamat volt csupán, amely nem érintette a brazil munkavállalók tömegeit. Hasonlóan érvelhetünk a papíron rendkívül kiterjedt munkaerőpiaci szabályozások tekintetében is: egyrészt azok sok esetben csak papíron léteztek, és csak részlegesen kerültek végrehajtásra, másrészt az informális szektorban vagy bizonytalan, alkalmi szerződésekkel alkalmazott munkavállalók tömegei számára semmilyen védelmet nem nyújtottak.

A munkaerőpiac duális jellege a legújabb államkapitalista kísérlet során is fennmaradt, és bár az informális szektor egy részének formalizálása tekintetében részleges sikereket értek ugyan, az *elitista* hozzáállás gyakorlatilag továbbra is érintetlenül hagyta az informális vagy szürke zónában tevékenykedő cégek munkavállalóit. Sőt számos nagyobb, nemzetközi versenynek kitett cég esetében is az alkalmi munkaszerződésekkel foglalkoztatottak lényegesen kedvezőtlenebb elbánásban részesültek (például az építőiparban), mert esetükben a cég költségelőnyét éppen az alacsony bérek és kedvezőtlen munkakörülmények jelentették, így értelemszerűen nem támogatták (nem tették lehetővé) az erős munkavállalói érdekképviselések létrejöttét (*Nölke* és szerzőtársai, 2019).

Összességében megállapítható, hogy a brazil esetben nincs szó a koordinált európai piacgazdaságokra jellemző hagyományos korporatista rendszer nemzeti szintű működéséről. Még a gazdaság azon részeiben sem, ahol a szakszervezeti képviselet viszonylag erős (nemzetközi viszonylatban is jelentős tagsággal),¹² azok jel-

¹⁰ A 2003. januári 500 reálról 2016 januárjára 1020 reálra emelkedett a minimálbér (ipeadata, 2020).

¹¹ A valós kép Brazíliában tovább árnyalható, mert számos további dimenzió tekintetében jelentős egyenlőtlenségek találhatók. Így a munkakörülmények és jövedelmi viszonyok jelentős eltéréseket mutatnak földrajzi, észak-dél viszonylatban, de a formális és informális szektor tekintetében és bőrszín, nemek vagy etnikai hovatartozás alapján is.

¹² A 2000-es évek közepén mért 20 százalék feletti részvételi tagság még az európai koordinált piacgazdaságokhoz (például Németországhoz) viszonyítva is magasnak számított, ugyanakkor elmaradt például a szomszédos argentin értékektől (32 százalék). Ez a hivatalos statisztika azonban elfedi a valóságot, és az esetek többségében nem eredményezte a munkavállalók érdekeinek hatékony képviseletét (OECD, 2019).

lemzően nem a hagyományos módon működtek, nem a munkáltatói szervezetekkel való intézményesített kapcsolatok, kollektív cselekvés és tárgyalás révén próbálták a munkavállalók érdekeit érvényesíteni, hanem közvetlen politikai kapcsolatokon és személyes ismeretségeken keresztül. Mind a munkaerőpiaci szabályozás, mind a szakszervezeti szerveződés sűrűsége tekintetében a brazil eset felfelé lóg ki a latin-amerikai regionális körképből (Aguirre, 2014, 19. o.), de ez a felszínes kép csalóka lehet. A kiterjedt és szigorú szabályozás végrehajtása nem biztosított. A szakszervezeti tagság ugyan sok helyütt kötelező, de ez nem jelent valódi érdekképviselést, főként nem az üzemekben és műhelyekben dolgozó munkavállalók számára (Schneider, 2013, 173. o.).

Még az egyértelműen a munkavállalókat támogató munkáspárti reformok nyomán sem sikerült Brazíliának kitörnie az alacsony képzettségen és alacsony béreken alapuló termelési rendszer fogságából. Az alacsony munkanélküliség, a munkaképes korú lakosság stagnálása, az informális szektor részleges formalizálása, bizonyos gazdasági tevékenységek áthelyezése délkeletről északkeletre mind abba az irányba mutatnak, hogy egyre kevesebb tartalék marad az extenzív növekedés fenntartására. Így a további gazdasági növekedés és fejlődés előfeltétele az alacsony (és a reálbérektől messze elmaradó ütemben növekvő) termelékenység erőteljesebb javítása, többek között jelentősebb oktatási és képzési beruházások, valamint ezek színvonalának javítása révén (Canuto, Cavallari és Reis, 2013).

4. Oktatási és képzési rendszer

A hagyományosan duális szerkezetű brazil gazdaságban és társadalomban jellemzően sem a munkavállalók tömegei, sem a vállalatok többsége nem szembesült erős ösztönzőkkel a humán tőkébe történő beruházásra, a munkavállalók képzettségének emelésére, képességeik fejlesztésére. Ez ugyancsak nem új vonás, a brazil iskolarendszerre és szakképzésre annak kialakulása óta az „elitista” szerveződés jellemző (Szilágyi, 2004, 2010).

A huszonegyedik század elején a brazil Munkások Pártjának kormányai jelentősen növelték az oktatási kiadásokat, amely a GDP arányában a 2000. évi 4 százalékalatti értékről 2015-re 6,2 százalékgig emelkedett.¹³ A Tudomány Határok Nélkül (CSF) program keretében több mint százezer brazil diák számára vált lehetővé a külföldi részképzés, míg az Egyetemet Mindenkinnek Program (ProUni) megduplázza a

¹³ <http://uis.unesco.org/en/country/br>

felsőfokú végzettséget szerzők arányát. Hasonló tendenciák voltak a posztgraduális képzésben és a természettudományos területen (STEM) is (Gupta és szerzőtársai, 2013). Ugyanakkor nemzetközi viszonylatban továbbra is alacsonyak a brazil értékek. A PISA-eredmények terén a 2000-es években elért enyhe javulás ellenére számottevő Brazília lemaradása, amely Kínával és Indiával összehasonlítva tovább nőtt (OECD, 2018). Az alacsonyabb szinteken látszólag meggyőzőbb az oktatási teljesítmény javulása: az iskolában töltött évek átlagos száma a 2000. évi 5,6-ról 2015-ben 7,6-re nőtt, a középfokú végzettséget szerzők aránya pedig 55 százalék fölé emelkedett (UNDP, 2019). Ugyanakkor ezek az értékek igencsak különböznek a gazdaság különböző szektoraiban alkalmazott munkaerő tekintetében: lényegesen magasabbak a nemzetközileg versenyképes szektorokban, mint a hazai kis- és közepes vállalatok (kkv-k) esetében.

A brazil vállalatok hagyományosan nem, vagy nagyon kivételes esetben fektettek be a munkaerő házon belüli képzésébe. A kivételek sorát gyarapítja néhány nagyvállalat, mint például az Embraer vagy az Embrapa saját kutatási és képzési programja, amelyek azonban még a múlt századi importhelyettesítő iparosítás időszakában egyrészt jelentős állami hátszéllel valósultak meg, másrészt a munkavállalók nagyon szűk körét érintették. A brazil vállalatok többsége azonban alacsony tudást és technológiát igénylő (vagy technológiaintenzív, de nagyon csekély képzett munkaerő-igényű) szektorokban van jelen, és a jellemzően rövid távú munkaszerződések miatt sem érdekeltek abban, hogy a munkavállalók képzésébe befektessenek.

Bár Brazíliának a 2000-es évek új állam által vezérelt kísérlete során lett volna lehetősége kitörni a hierarchikus piacgazdaságokra jellemző alacsony tudásszint és képességek, valamint alacsony fejlettségi szint egyensúlyával jellemezhető (közepes jövedelem) csapdájából, ez inkább a keresleti oldal által vezérelt folyamat volt, és kevésbé domináltak a fentebb említett, államilag finanszírozott kínálati oldali változások (Schneider, 2013, 173. o.).

Az 1990-es évek liberalizációs reformjai, majd a 2000-es évek relatíve stabil és kedvező gazdasági növekedése következtében Brazíliában regionális viszonylatban megnőtt a magasabb képzettségű munkavállalók iránti kereslet. Ebben szerepet játszott például a hazai új középosztály által támasztott keresleti többlet, ami hatványozottan jelentkezett a magasabb hozzáadott értékű termékek és szolgáltatások terén. De az új iparpolitikák következtében megemelkedett hazai K+F-tevékenységek, valamint részben az állami ösztönzők (adókedvezmények), részben a képzett munkaerő elérhetősége következtében a külföldi TNC-k ugyancsak egyre inkább Brazíliába telepítették K+F-tevékenységük egy részét (így Brazília a K+F regionális központjá-

vá vált a dél-amerikai kontinensen). A 2000-es évek végére azonban ez a potenciál kifulladásra, és számos szektorban a cégek a képzett munkaerő hiányára panaszkodtak, amit jól jelzett, hogy a térségben volt a legmagasabb az egyetemi végzettség esetén elérhető jövedelemtöbblet (skill premium) (*Schneider*, 2013, 173. o.)

Hosszú távon a jól képzett munkaerő hiánya az iránta jelentkező magas kereslettel párosulva a humántőke-befektetések fellendülését hozhatta volna. Ma azonban már ismert, hogy a *Michel Temer* által bevezetett kiadási plafon jelentős érvágást jelentett az oktatási kiadások terén, majd ezt a helyzetet napjaink illiberális fordulata és *Bolsonaro* akadémiaiszféra-ellenes attitűdje csak tovább rontotta. A keresleti oldalt a 2015–2016. évi gazdasági válság és az azóta elhúzódó gazdasági kilábalás vetette vissza, nem utolsósorban a K+F-kiadások visszavágása miatt.

Végezetül a szakképzés terén jelentős előzményekkel bír Brazília (a legrégebbi intézményt 1942-ben alapították), és viszonylag diverzifikált szakképzési struktúra alakult ki, állami, kvázi-állami és magánszereplők részvételével. A 2000-es években ezen a téren is jelentős előrelépés történt. A szakképzésre fordított állami kiadások a 2007. évi 0,04 százalékról 2013-ban 0,2 százalékra emelkedtek a GDP arányában (IADB, 2015). Talán a legátfogóbb, legismertebb a *Rousseff* által 2011-ben bevezetett Pronatec program, amely 8 millió kurzust kínált, elsősorban a brazil kkv-k számára fontos alacsony komplexitású képességek fejlesztésére. A legfontosabb kritikák kiemelik, hogy mivel a magánszektor vállalatait csak korlátozottan vonták be a képzési struktúra és a tananyag kialakításába, a program csak korlátozott hatást gyakorolt a foglalkoztathatóságra. Még ideális megvalósítás mellett is legfeljebb mérsékelt hatást érhetett volna el a brazil gazdaság strukturális átalakítása szempontjából.

5. Innovációs rendszer

A brazil vállalatok többsége még napjainkban is sokkal inkább költségalapon versenyez, nem pedig innovativitása révén emelkedik ki a mezőnyből (*Cassiolato* és *Lastres*, 2019). Ezt a megállapítást azonban árnyalni kell, a vállalati struktúra tekintetében legalább három csoportot célszerű elkülöníteni: hazai kkv-k, a brazil tulajdonban lévő nagyvállalatok és üzleti csoportok, valamint a külföldi TNC-k helyi leányvállalatai. A többi hierarchikus latin-amerikai gazdasághoz és a KKE-függő piacgazdaságokhoz hasonlóan a brazil gazdaság számos innovatív szektorában a külföldi vállalatok dominanciáját figyelhetjük meg (az információtechnológiai – IT – szektor, elektronika és az autógyártás terén is). A külföldi TNC-k pedig jellemzően saját anyaszerkezetükben végzik K+F-tevékenységük legnagyobb részét, ami elviekben jelentősen

korlátozza a brazil gazdaság innovációalapú fejlődési potenciálját. Miként arról már szó volt, a 2000-es években bizonyos fokú elmozdulás ezen a téren is bekövetkezett.

A hazai nagyvállalati szektor számos vállalata hagyományosan jelentős K+F-tevékenységet végez, például az agráripár (Embrapa), a repülőgépgyártás (Embraer), az olajkitermelés (Petrobras) és a biomassza/energetika területén (Cassiolato és Lastres, 2019). Ezzel szemben azonban a hazai kkv-k jellemzően megelégszenek a viszonylag védett hazai vagy regionális piacon versenyképes „élég jó” termékek előállításával (Nölke és szerzőtársai, 2019), amihez nincs szükség élenjáró innovációra, elégséges a külföldi innovációk adaptációja. A hazai piac és kereslet felpörgetésére építő fejlődési modell kifulladásával ennek a stratégiának a hosszú távú sikeressége igencsak kétséges (Gupta és szerzőtársai, 2013).

A 2000-es években az állam által vezérelt új fejlesztési modell hatására kedvező folyamatok indultak el a kutatás-fejlesztés és az innováció terén is. A 2000-es évek elején Brazília évente GDP-arányosan kevesebb mint 1 százalékot költött K+F-re, ez az arány 2015-ben elérte az 1,34 százalékot (WDI, 2020). Ezzel ugyan messze megelőzte regionális versenytársait (gyakorlatilag elérte a magyar szintet), de természetesen ezzel még mindig messze elmaradt az ázsiai felzárkózó országoktól. Felcsillant a remény, hogy Brazília magasabb szintű fejlődési pályára állhat, de egyrészt a modell nem volt fenntartható (sem gazdasági, sem politikai szempontból), másrészt a 2015–2016. évi válság, majd az azt követő politikai bizonytalanság és változások következtében utólag ez is illuzórikusnak bizonyult. 2018-ban a K+F-kiadások a GDP 1,2 százalékára estek vissza, és bár ennél frissebb hivatalos adat nincs, sajtóinformációk és becslések alapján a csökkenő tendencia folytatódása valószínűsíthető.

Az új fejlesztő állam szigorította, megerősítette a helyi hozzáadottérték-tartalomra fókuszáló politikát, ezáltal közvetve is technológiatranszferre kényszerítette a külföldi TNC-ket. Mindennek következtében az elektronikai és információs technológiai cégek mintegy 3 milliárd dollár értékben fektettek be Brazíliában 2006–2017-ben.¹⁴ Az 1991. évi innovációs törvényben rögzített támogatások miatt Brazília összetűzésbe került a Világkereskedelmi Szervezettel. 2019-ben *Bolsonaro* elnöksége alatt lépett életbe az új innovációs törvény, amely már figyelembe veszi a nemzetközi előírásokat.

A 2000-es évek új iparpolitikái felélesztették a kijelölt stratégiai szektorokban a hazai iparágak védelmét, és jelentős állami kutatási támogatásokat nyújtottak ezek számára. A nemzeti bajnok brazil vállalatok az általános gyakorlattal és közhiede-

¹⁴ <https://www.bnamerica.com/en/news/whats-behind-brazils-proposed-new-ict-subsidies>

lemmel ellentétben sok esetben kihasználták a nyersanyagpiaci boom időszakát, és növelték a K+F-ráfordításokat (*Amann és Cantwell, 2012; Schneider, 2015*). Jó példa erre a São Paulo partjainál a mélytengeri alapzatban talált kőolajmezők esete. Az érvényben lévő helyi hozzáadottértéktartalom-előírások miatt a Petrobras jelentősen növelte K+F-ráfordításait annak érdekében, hogy a mélyfúrásokhoz szükséges technológiákra szert tegyen. A korrupciós botrányok azonban felülírták az elért eredményeket. Egy sor egyéb példát is lehetne említeni, többek között a repülőgépgyártás és az Embraer, az acélipar és a Gerdau vagy a mezőgazdasági kutatás-fejlesztés és az Embrapa viszonylatában, amelyek mind jellemzően olyan szektorokat érintenek, amelyeket az importhelyettesítő gazdaságpolitikát folytató kormányzatok jelentősen támogattak az 1960–1970-es években (*Schneider, 2015*).

2007-ben a Vale és a Petrobras, a két nyersanyagóriás együtt összesen több mint 1 milliárd dollárt költött K+F-re, ami az összes brazil K+F-kiadás 4 százalékát tette ki, de a magán K+F-kiadások arányában elérte a 10 százalékot (*Schneider, 2013, 170. o.*). Természetesen sem a Petrobras, sem a Vale nem klasszikus magáncég, mindkettőt az állam alapította. A Petrobras a mai napig állami többségi tulajdonban van, a Vale-t privatizálták, de kifejezetten erős maradt az állami befolyás mind a beruházási döntések, mind a felső vezetés személye, mind pedig a stratégiaalkotás terén.

Bár a 2000-es években a TNC-k hozzájárulása a magán K+F-kiadásokhoz elsősorban az ipari szektorban jelentősen emelkedett, és elérte nagyságrendileg az ipari szektorban megvalósuló magán K+F közel felét, valamint az összes magán K+F 20 százalékát. Végezetül a magánszektor K+F-kiadásai erőteljes állami ösztönzők mellett valósultak meg, amire kirívó példa az információtechnológiai szektor. Egyes becslések szerint az adókedvezmények a magán K+F-ráfordítások 35-40 százalékát tették ki a 2000-es évek második felében (uo.).

A latin-amerikai szinten magasnak tekinthető K+F-kiadások továbbra is jelentősen elmaradtak a fejlett országok szintjétől, például az OECD-átlagtól, és a magánszektor K+F-kiadásai (Petrobras nélkül) az országos érték felét sem érték el (ami az OECD-átlag egyharmadának felel meg).

Összességében, ha a többi ideáltípushoz képest szeretnénk megállapítani a brazil vállalati szféra, illetve kapitalizmusváltozat innovációs potenciálját, akkor Brazília ebben a tekintetben is köztes esetnek tekinthető. Egyrészt nagyobb a hazai piac és erősebb (diverzifikáltabb) a hazai üzleti szféra, másrészt a régi fejlesztő állam (importhelyettesítő iparosítás időszaka) célzott beavatkozásai néhány stratégiai szektorban évtizedes állami támogatással jelentős technológiai szintet, tudást és kiter-

jedt K+F-tevékenységet (helyenként globálisan is vezető technológiákat és élenjáró – *cutting-edge* – innovációt) eredményeztek. Ez a történelmi hagyaték a mai napig érezteti hatását.

Temer 2016. évi hatalomra kerülésével azonban az innováció ösztönzése lekerült a gazdaságpolitikai napirendről. Ez jól tükröződik az intézményi változásokban (a tudomány-, technológia- és innovációs politikáért felelős minisztérium a telekommunikációért felelős minisztérium alá került) és a kormányzati kiadásokban is, mivel 2018-ban Brazília tudomány és technológia célú kiadásai a 2002. évi szintre estek vissza (*Cassiolato és Lastres*, 2019, 16. o.), és ez érdemben azóta sem változott.

Komparatív előnyök és intézményi komplementaritások

A VoC-irodalom klasszikus ideáltípusai esetében az egyes vizsgált intézményi területek között megfigyelhető jelentős intézményi komplementaritások hozzájárultak az alapvető jellemzők tartósságához, a modellek közötti különbségek hosszú távú fennmaradásához. Ennek tükrében érdemes az egyedi brazil jellemzők közötti oda-vissza hatásokat is elemezni, mert az azok közötti kapcsolatok alapján érthető meg a brazil piacgazdaság működési logikájának változatlansága, illetve ezek tükrében könnyebben megítélhető napjaink politikai és gazdaságpolitikai fordulatának jelentősége. Mindenekelőtt azonban az alábbi táblázatban összegezzük az előző fejezetben elmondottakat, mert ez jó alapot jelent a további elemzéshez.

A legújabb változásokra reflektálva a 21. század elején két fontos trend emelhető ki Latin-Amerikában, amelyek különböző módon és mértékben érintették a kontinens országait (bővebben lásd *Kingstone*, 2018): ezek a nyersanyagok világpiaci árának növekedése és a baloldali politikai fordulat. Az előbbi értelemszerűen a nyersanyagszektor irányába tolta a kedvező természetierőforrás-ellátottságú brazil gazdaságot, míg az utóbbi valamelyest paradox módon ugyancsak a hierarchikus gazdasági szerveződést erősítette (nem annyira a munkáspárti kormányzás politikaalkotása, illetve gazdaságpolitikai stratégiája, szándéka okán, hanem a brazil politikai rendszer adottságai, a kormányozhatóság szükségszerűségei következtében). A magas nyersanyagárak elviekben automatikusan arra ösztönözték a diverzifikált tevékenységi körrel rendelkező üzleti csoportokat, hogy a nyersanyag-kitermelésre összpontosítsák erőforrásaikat. Brazíliában azonban számos példát találhatunk arra, hogy a kedvező körülmények között a magasabb árbevétel egy részét a K+F-be irányították a cégek (például Petrobras, Vale), ugyanakkor ez nem lett tartós tendencia,

a gazdasági recesszió és a korrupciós botrányok közepette jellemzően éppen ezek a tevékenységek estek először áldozatul a kiadásoldali megszorításoknak.

1. táblázat

A brazil kapitalizmusváltozat jellemzői

Intézményi szféra	Jellemzők
Vállalatirányítási és -finanszírozási rendszer	Koncentrált tulajdonosi struktúra; az ellenőrzési jogok és a döntéshozatal kevés bennfentes (többnyire családi tulajdonos vagy külföldi anyavállalat) kezében összpontosul; erős állami hatás (kisebbségi vagy közvetett tulajdonosként).
Beruházások finanszírozása	Jelentős állami szerepvállalás (iparpolitikai beavatkozás, fejlesztési bank kedvezményes hitelei, nyugdíjalapok finanszírozási tevékenysége).
Iparági kapcsolatok	Hierarchikus szerveződésű neokorporatista rendszer (üzleti szféra és a munkavállalók csúcsszervezeteinek „kooptálása”).
Oktatási és képzési rendszer	Hagyományosan elitista szerveződésű (többnyire államilag finanszírozott) oktatás és szakképzés, vállalati képzési programok csak egy-egy nagyvállalat esetében jellemzőek (a munkavállalók szűk körét érintik).
Innovációs rendszer	Hazai nagyvállalatok és külföldi cégek által dominált, államilag jelentősen támogatott, inkább adaptációs és követő magatartás, semmint élenjáró innováció.

Forrás: Saját szerkesztés.

A brazil gazdaság regionális viszonylatban relatíve diverzifikált struktúrával rendelkezik, amelynek kialakulása jelentős részben az importhelyettesítő iparosítás időszakára vezethető vissza. Bár a 2000-es években a feldolgozóipari termelés és export visszaesett, valamint a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek iránti felfutó kereslet következtében bizonyos fokú strukturális (és kereskedelmi) vissza rendeződés zajlott le, néhány „stratégiai” iparágban a komparatív előnyökre építő klaszterek nemzetközileg is versenyképesek tudtak maradni. A brazil vállalatok komparatív előnye azonban jellemzően a természeti erőforrásokon és az olcsó munkaerőn alapszik, sokkal kevésbé (ritkábban) jellemző a magas (vagy növekvő) termelékenység és a jó minőségű termékek vagy innovációalapú versenyelőny (ez utóbbira példa az etanolgyártás). A brazil exportstruktúra kedvezőtlen átalakulását ideig-óráig ellensúlyozni tudta a növekvő hazai (és részben regionális) piaci kereslet. 2012-ben azonban a hazai és nemzetközi körülmények megváltozása következtében az új fejlesztő állam modellje kifulladt, és a brazil gazdaság 2014 második félévében recesszióba süllyedt. Láthatóvá vált, hogy ugyan az államilag irányított modell

egyes intézményi komplementaritásai viszonylag jól működtek, más területeken a diszfunkcionalitások domináltak (Nölke és szerzőtársai, 2019).

A *mérleg pozitív* oldalán kiemelhető, hogy a hazai (nagy)vállalkozói szféra és az állam között viszonylag stabil koordináció alakult ki (akár a régi, diktatórikus fejlesztő állam idejére, akár az újabb, demokratikus, munkáspárti vezetéssel megvalósított modellre gondolunk). Ebben a brazil nemzeti fejlesztési bank mindvégig központi szerepet játszott. Bár tevékenysége az évtizedek alatt jelentősen átalakult, a BNDES mindvégig stabil, aktív alakítója és végrehajtója volt (és maradt) a hosszú távú nemzeti fejlesztési stratégiának (Cavalcante, 2018).

A brazil vállalatirányítási és -finanszírozási rendszer tartósan a családi vállalkozásokra és az állami (többségi, majd kisebbségi) tulajdonosi, irányítói szerepvállalásra, valamint a BNDES kedvezményes hiteleire épült. Ez utóbbiak feltételei „hatékonyan” közvetítették az állami prioritásokat. Ezáltal a brazil állam fontos (közvetett) szerepet játszott a vállalatok sikeres nemzetközi terjeszkedésében a 2000-es évek elején, valamint a stratégiai szektorokban jelentős technológiai fejlődést tett lehetővé (például a hazai hozzáadottérték-tartalom szabályozásával, közbeszerzési előírásokkal és egyéb támogatásokkal). Mindez szigetszerűen jól működő szegmensek, ún. „hatékonysági zsebek” (pockets of efficiency) kialakulásához és fennmaradásához vezetett. Ez azonban a kelet-ázsiai tapasztalatokkal szemben sokkal inkább enklávé jelleget öltött. A brazil gazdaság duális (szegmentált) szerkezete fennmaradt, a törésvonalak sok esetben még markánsabbak lettek. Ebből a szempontból a hazai nemzeti bajnokok támogatásán alapuló régi, de még inkább az új iparpolitikák jellemzően a hierarchikus jegyek fennmaradását erősítették (bár a technológiaifejlődés- és innovációközpontú megközelítés nem kompatibilis a HME ideáltípusával, a brazil esetben ezt részben ellensúlyozta a részleges megvalósítás és az érintettek korlátozott köre).

A hazai kis- és közepes vállalatok tekintetében kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt legfőbb versenyelőnyük hagyományosan a viszonylag alacsony munkaerő-költség volt, másrészt az oktatás terén megfigyelhető előrehaladás és a reálbérek jelentős emelkedése új kihívásokat és lehetőségeket teremtett számukra. A hazai fogyasztás felfuttatása és az új középosztály által gerjesztett szolgáltatásintenzív többletkereslet átmenetileg jól követte a kínálati oldalon megjelenő változásokat.

Schneider (2013, 190. o.) e változások inkompatibilitását emeli ki a hierarchikus piaczgazdaság ideáltípusával, amelyben az alacsony képzettség és alacsony bérek nyomán jön létre az egyensúlyi helyzet. Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy az új brazil szociális fejlesztő állam modellje nemcsak az elméleti ideál-

típustól tért el a 2000-es években, hanem a kevésbé progresszív (Chile, Mexikó, Kolumbia) és a radikális nacionalista (Venezuela, Bolívia, Ecuador) kísérletek tükrében egyedinek tekinthető.

Egyértelműen a pozitív intézményi komplementaritások között kell említeni a stabil makrogazdasági menedzsment (alacsony infláció) és a költséghatékony szociális politikák szerepét a hazai keresleten alapuló gazdasági növekedési stratégia megvalósításában. Ez az egyik lényeges különbség, ha a brazil modellt a többi nagy (hazai piaccal rendelkező) felzárkózó gazdasághoz, például Kínához és Indiához hasonlítjuk (Nölke és szerzőtársai, 2019). A szociális fejlesztő állam kiépítésében jelentős szerepet játszott Lula és a Munkások Pártjának hagyományos társadalmi bázisa, valamint a miniszterelnök és a párt szakszervezetekkel ápolt szoros kapcsolata. Az új társadalmi szerződés a brazil történelemben egyedülálló módon tudta (még ha csak ideiglenesen is) koalícióba szervezni a hagyományos brazil üzleti elitet és a társadalom szegény és sérülékeny rétegeit. Vagyis a főbb koordinációs mechanizmusok hierarchikus vonásainak megtartása mellett viszonylag innovatívan és kreatívan kiterjesztette a redistribúciós mechanizmusokat is, ami hosszabb távon éppen a hierarchia ellenében hat(hatott volna).

A mérleg *negatív oldalán* azok a hagyományos tényezők említhetők, amelyek gyökerei messzire nyúlnak vissza Braziliában, de a legújabb államilag irányított modell sem tudta érdemben megváltoztatni, vagy éppen ellenkezőleg, egyiket-másikat tovább erősítette. A legfontosabbak talán azok a szélsőséges és tartós társadalmi egyenlőtlenségek, amelyeket a 2000-es években valamelyest ugyan csökkentett a dinamikus gazdasági növekedés és a szociális politikák kiterjesztése, de a szegmentált munkaerőpiac és oktatási rendszer alapvető jegyeit nem tudta (tartósan) megváltoztatni, és a társadalmi mobilitás továbbra is korlátozott maradt. A nemzeti bajnokokat és transznacionális vállalatokat, különösen pedig K+F-intenzív tevékenységüket támogató új iparpolitikák tovább erősítették a differenciációt a munkaerőpiacon. A szakadék tovább nőtt a magasan kvalifikált és hosszú távú munkaszerződéssel rendelkező szűk kivételezett réteg, illetve az alacsony képzettségű és jellemzően rövid távú szerződéssel vagy az informális szektorban dolgozó tömegek között. Bár a munkáspárti kormányzatok növelték például az átlagosan iskolában töltött évek számát és a felsőfokú végzettséget szerzők arányát, összességében (éppen a kiegyensúlyozott társadalmi szerződés következtében megvalósított mérsékelt reformok és a költségvetési korlátok miatt) nem tudtak felülkerekedni a munkaerőpiac és az oktatási rendszer hagyományos duális szerkezetén. A 2016 óta bekövetkezett politikai változások pedig az addig elért csekély eredményeket is visszajára fordították, költ-

ségvetési megszorításokkal, a felsőoktatási kvóták és ösztöndíjak megszüntetésével, a munkaerőpiaci szabályozások megváltoztatásával.

A társadalomban és a gazdaságban meglévő tartósan jelentős egyenlőtlenségek, valamint a bemutatott gazdasági intézmények a hierarchikus struktúrák újratermelésének irányába hatnak. Mind a szegényebb társadalmi rétegek, mind az üzleti vállalkozások oldalán csökkentik az ösztönzőket az oktatásba és képzésbe való befektetésre. Ebből az ördögi körből kiutat jelenthetett volna a 2000-es évek elején a szociális fejlesztő állam modellje, de egyrészt a történelmi örökség leküzdéséhez nemcsak az oktatásban, hanem számos más területen is (például politikai rendszer, munkaerőpiac, infrastruktúra-fejlesztés) átfogóbb reformokra és kifejezetten hosszabb időtávra lett volna szükség, másrészt sok esetben a megvalósítás is hiányos és elégtelen volt (*Lavinas, 2017*).

A fentiekből jól kivehető, hogy a politikai rendszer sajátosságai és az ország kormányozhatóságának egyedi igényei is a hierarchikus kapcsolati rendszereket erősítették mind a formális, mind az informális csatornákon keresztül. Az 1990-es években *Cardoso* kormányzása alatt megkezdett, majd *Lula* által folytatott és kiterjesztett intézményi reformok részben ez ellen hathattak volna. A gyakorlatban azonban nem sikerült érdemi áttörést elérni. A konzultáción, az érdekeltek bevonásán és részvételén alapuló döntési mechanizmusok jellemzően az érdekképviselések csúcsszerveit érték el, amelyeket azonban többnyire informális, személyes kapcsolatok révén kooptált a kormányzat. Így azok a valóságban nem töltötték be az alulról szerveződő, a tömegek érdekeit képviselni tudó és akaró intézmények szerepét. Ugyanakkor a 2016. évi, *Dilma Rousseff* hatalomból való eltávolítását célzó alkotmányos vádemelési eljárás is jelzésértékű a brazil politikai rendszer működése szempontjából. A papíron az alkotmány adta lehetőséget kihasználva a brazil társadalom és politika hagyományos elit rétege gyakorlatilag a saját céljai megvalósítása érdekében eltávolította a Munkások Pártját a hatalomból, mert az általa megvalósított szegénybarát politikák éppen a felső középosztály hagyományosan privilegizált társadalmi, gazdasági és politikai pozícióit rontották. Az alkotmányosnak álcázott eljárás valójában kőkemény politikai játszma eszközévé vált, és véget vetett a brazil szociális fejlesztő állam kísérletének, legalábbis ellehetetlenítette a befogadóbb, társadalmilag kiegyenlítettebb fejlődést Brazíliában.

Végezetül a társadalmi és strukturális egyenlőtlenségek az innovációs alapú fejlődést is akadályozták. Az innovációt középpontba állító új ipar- és fejlesztéspolitikák jellemzően tovább élezték az egyenlőtlenségeket és erősítették a gazdaság hierarchikus felépítését, mert gyakorlatilag csak azokat a legversenyképesebb cége-

ket érték el, amelyek eleve kedvezőbb helyzetből indultak, és nem is célozták meg a termelési struktúrák azon szegmenseit, amelyek a brazil társadalom többségének jólétét befolyásolják (Cassioletti és Lastres, 2019).

Összefoglalásként megállapítható, hogy a 21. századi állam által irányított brazil fejlesztési modell nem tudta érdemben és tartósan ellensúlyozni a történelmileg kialakult hierarchikus struktúrákból adódó negatív intézményi komplementaritásokat. Jelentős változásokat ért el ugyan az egyes részterületeken (például a vállalatirányítás és -finanszírozás, a szegénység csökkentése, az oktatás-képzés és a K+F terén), de ezek a fejlemények nem tudták alapjaiban megváltoztatni a brazil piacgazdaság működési mechanizmusait. A politikai színtéren 2016 óta bekövetkezett változások pedig az eddig elért részleges eredmények erodálódását vetítik előre, egyúttal a hierarchikus struktúrák erősítésének irányába is hathatnak. Ahhoz azonban, hogy az ezen a téren bekövetkező változásokat érdemben megítélhessük, még nincs kellő távlatunk a múltbeli folyamatokra. Ugyanakkor az állami szerepvállalással, politikai rendszer sajátosságaival és világgazdasági integráció szempontjaival kiegészített és kiterjesztett VoC elemzési keret a jövőben is releváns marad a brazil (és latin-amerikai) kapitalizmusváltozatok evolúciójának elemzésére, illetve összehasonlító tanulmányozására.

Napjaink illiberális politikai változásainak tükrében kifejezetten érdekes lesz a közeljövőben a brazil üzleti csoportok és transznacionális vállalatok stratégiáit és tevékenységét vizsgálni, az ezekből és a liberális gazdaságpolitikák megvalósításából adódó következményeket nyomon követni a társadalom alsóbb rétegeinek helyzete szempontjából (különös tekintettel a képzéshez és oktatáshoz való hozzáférés, a munkaerőpiaci változások – informalitás, bizonytalan foglalkoztatás – és tágabb értelemben az egyenlőtlenségek alakulásának perspektívájából).

Összefoglalás és következtetések:

Brazília a hierarchikus, államvezérelt kapitalizmus csapdjában?

A tanulmány bemutatta a 21. századi brazil kapitalizmusváltozat főbb ismérveit a VoC klasszikus intézményi területeiből kiindulva, de kiegészítve az elemzési keretet a politikai rendszer és az állami szerepvállalás sajátosságaival, valamint a változások dinamikájával. Külön hangsúlyt helyezett az ezek közötti kapcsolódásokra és intézményi komplementaritásokra, amelyek jól rávilágítanak az intézményi útfüggőség problematikájára Brazília esetében. Mindez magyarázza továbbá azt is,

hogy miért nem sikerül a legnagyobb dél-amerikai gazdaságnak a felzárkózás a fejlett világhoz sem a növekedés vagy a jövedelmek, sem pedig a tágabban értelmezett versenyképesség tekintetében.

A brazil piacgazdaság működésének jobb megértése érdekében a klasszikus VoC elemzési szempontokat célszerű volt kiegészíteni számos olyan területtel, amelyet az eredeti megközelítés nem tartalmazott: az állam gazdasági szerepvállalása és annak átalakulása, a politikai alrendszer sajátosságai és következményei, valamint a társadalmi struktúrák és meghatározottságok. A klasszikus VoC elemzési keret statikus jellege helyett a tanulmányban a változásokra, azok dinamikájára került a hangsúly. A piacgazdasági folyamatok, gazdasági döntések csak az e struktúrákba való beágyazottságuk tükrében értelmezhetők Braziliában.

Mindezek alapján a tanulmány két újítással élt a hazai és nemzetközi szakirodalomhoz képest: egyrészt a klasszikus VoC elméleti keretének kiterjesztésével olyan elemzési eszköztárat mutatott be, amelynek segítségével jól leírható a későn jövő, felzárkózó piacgazdaságok működési logikája (és egyúttal rámutat a klasszikus VoC irányzat korlátaira). Másrészt a brazil piacgazdaság működésének ebben a kiterjesztett elméleti keretben történő esettanulmány jellegű elemzése révén újszerű megállapításokra és következtetésekre jut a brazil gazdasági fejlődés útfüggőségével, tágabb értelemben a későn jövő felzárkózó gazdaságokkal és a közepes jövedelem csapdájával kapcsolatban.

Az elemzés a brazil kapitalizmusváltozat egyedisége mellett érvelt. Bár számos hasonlóságot felmutatott a latin-amerikai országok kontextusában megfogalmazott hierarchikus piacgazdaság ideáltípusával (*Schneider*, 2013), alapvető ismérvekben és számos részterületen mégis eltért azoktól. Ilyen például a nagy hazai belső piac és a relatíve diverzifikált hazai ipari szektor, valamint a lényegesen kisebb külgazdasági kitettség – szemben Chilével vagy Mexikóval.

A brazil kapitalizmusváltozat ugyancsak különbözik a nagy felzárkózó országok államvezérelt kapitalista modelljétől (*Nölke* és szerzőtársai, 2019), amelynek iskolapéldája Kína (de bizonyos területeken India is sok hasonlóságot mutat). Kínával szemben azonban az elmúlt évtizedekben a brazil gazdasági struktúrában a nyersanyag alapú szektorok térnyerése zajlott. Továbbá az egyenlőtlenségek hagyományosan magas és tartós szintje, valamint az informális szektor kiterjedtsége alapvetően más fejlődési kontextust jelentett a legnagyobb dél-amerikai gazdaságban, mint az ázsiai felzárkózó gazdaságokban. A szociális segélyek és a banki hitelezés elérhetőségének kiterjesztése és a fogyasztásorientált brazil társadalom lehetővé tette a 2000-es évek elején a Munkások Pártjának kormányai számára a hazai fogyasztás

felpörgetésén alapuló gazdasági növekedési modell követését. A háztartási és vállalati szféra eladósodása azonban jelentős mértékben hozzájárult a brazil modell kifulladásához a 2010-es évek elején, és a koronavírus-járvány következtében kialakuló globális gazdasági recesszió idején komoly „versenyhátrányba” hozza Brazíliát.

A tanulmány több helyen utalt a Brazília és más latin-amerikai, illetve felzárkózó országok közötti hasonlóságokra, különbségekre, sőt helyenként impliciten is párhuzamot vont Közép- és Kelet-Európa függő piacgazdaságainak (fél)perifériás fejlődési sajátosságaival. A jelen országtanulmány tartalmi és terjedelmi kereteit azonban szétfeszítette volna a latin-amerikai, a felzárkózó, illetve a közép- és kelet-európai országokkal való összehasonlítás. Ez további ígéretes kutatási iránynak tekinthető.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a brazil kapitalizmusváltozat nem tekinthető hagyományos ideáltípusnak (modellesetnek), mivel abban az intézményi komplementaritások helyett sokkal inkább a diszfunkcionalitások dominálnak, ami a „klasszikus” hibrid rezsimek legfőbb ismérve. Bár a tanulmány utolsó fejezete bemutatta, hogy a brazil modellben a pozitív intézményi komplementaritások éppúgy jelen voltak, mint a negatívumok – összességében ez utóbbiak domináltak –, történelmi léptékben a brazil gazdasági növekedés és tágan értelmezett fejlődés tekintetében a felzárkózás (egyelőre) elmaradt.

A 21. századi brazil fejlesztő állam kísérlete jól teszteli mind a hierarchikus piacgazdaság, mind az államilag vezérelt fejlesztési koncepciót. A 2000-es években úgy tűnt, hogy a latin-amerikai országok közül Brazília képes a legjobban a hierarchikus kapitalizmus negatív jegyeit ellensúlyozni, és az újonnan kialakított szociális fejlesztő állam segítségével ki is törhet a közepes jövedelem csapdájából. Az új szegénység és az egyenlőtlenségek csökkentésére koncentráló, az oktatás és technológia fejlesztését is célzó, ugyanakkor erőteljes állami irányítással megvalósított gazdaságpolitika újszerű modell Latin-Amerikában. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy Brazília elakadt ebben a kísérletben, az új brazil fejlesztőállam-modell (hasonlóan a régihez) kudarcot vallott. Mind a politikai, mind a gazdasági életben kurzusváltás zajlott le, amely a visszarendeződést valószínűsíti az elitista, hierarchikus modell irányába.

A tanulmány legfőbb következtetése szerint a politikai és gazdaságpolitikai változások ellenére a brazil piacgazdaság működési mechanizmusait és logikáját tartósan az állami irányítás, a hierarchikus szerveződés és az informális kapcsolatok dominálják. Ez a sajátos működési logika magyarázza a brazil gazdasági fejlődés útfüggőségét és azt is, hogy miért nem tudott a legnagyobb dél-amerikai gazdaság az elmúlt évtizedek kísérletei ellenére sem kitörni a közepes jövedelem csapdájából.

Hivatkozások

- Aguilera, R. V. – Haxhi, I. [2018]: Corporate Governance in Emerging Markets. In: *Grosse, R. – Meyer, K.* (szerk.): Oxford Handbook on Management in Emerging Markets. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190683948.013.9>
- Amable, B. [2003]: The Diversity of Modern Capitalism. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/019926113x.001.0001>
- Amann, E. – Cantwell, J. (szerk.) [2012]: Innovative firms in emerging market countries. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199646005.001.0001>
- Artner, A. [2019]: Brazília korunk világrendszerében. *Statistikai Szemle*, 97 (1): 5–44. <https://doi.org/10.20311/stat2019.1.hu0005>
- Artner, A. [2020]: Redistributive and developmental policies of the Brazilian state during the world economic upswing. *Corvinus Journal of International Affairs*, 5 (2): 1–12. <http://doi.org/10.14267/cojourn.2020v5n2a1>
- Bizberg, I. [2019]: Diversity of Capitalisms in Latin America. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-95537-7>
- Bohle, D. – Greskovits, B. [2012]: Capitalist diversity on Europe's periphery. Cornell University Press, Ithaca. <https://doi.org/10.7591/9780801465666>
- Canuto, O. – Cavallari, M. – Reis, J. G. [2013]: Brazilian Exports: Climbing Down a Competitiveness Cliff. World Bank, Policy Research Working Paper 6302. Washington DC. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-6302>
- Casanova, L. – Kassum, J. [2014]: The Political Economy of an Emerging Global Power. In Search of the Brazil Dream. Palgrave MacMillan, Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9781137352361>
- Caseiro, L. C. Z. – Masiero, G. [2014]: OFDI promotion policies in emerging economies: the Brazilian and Chinese strategies. *Critical Perspectives on International Business*, 10 (4): 237–255. <https://doi.org/10.1108/cpoib-03-2014-0023>
- Cassiolato, J. E. – Lastres, H. M. M. [2019]: The Brazilian National System of Innovation: its evolution and dynamics at the end of the second decade of the millenium. *Redesist, Texto para discussao*, TD DIT - Nº 04. DOI: 10.13140/RG.2.2.31182.61761
- Cavalcante, L. R. [2018]: The Brazilian Development Bank. In: *Amann, E. – Azzoni, C. – Baer, W.* (szerk.): The Oxford Handbook of the Brazilian Economy. Oxford University Press, New York. 177–197. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190499983.013.8>
- Datz, G. [2013]: Brazil's Pension Fund Developmentalism, Competition and Change, 17(2): 117–128. <https://doi.org/10.1179/1024529413z.000000000029>
- de la Fontaine, D. – Stehnken, T. (szerk.) [2016]: The Political System of Brazil. Berlin-Heidelberg: Springer Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-40023-0>
- Diniz, E. – Bresser Pereira, L. C. [2016]: Industrial Entrepreneurs, Democracy, and Political Power. In: *de la Fontaine, D. – Stehnken, T.* (szerk.): The Political System of Brazil. Springer, Berlin-Heidelberg. 183–200. https://doi.org/10.1007/978-3-642-40023-0_11
- Doctor, M. [2007]: Lula's Development Council. Neo-Corporatism and Policy Reform in Brazil. *Latin American Perspectives*, 34(6): 131–148. <https://doi.org/10.1177/0094582x07308265>
- Drahokoupil, J. – Myant, M. [2015]: Putting comparative capitalism research in its place: Varieties of capitalism in transition economies. In: *Ebenau, M. – Bruff, I. – May, C.* (szerk.): New Directions in Critical Comparative Capitalisms Research. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137444615_10
- Estrin, S. – Prevezer, M. [2011]: The role of informal institutions in corporate governance: Brazil, Russia, India and China compared. *Asia Pacific Journal of Management*, 28(1): 41–67. <https://doi.org/10.1007/s10490-010-9229-1>
- Farkas, B. [2016]: Models of capitalism in the European Union: post-crisis perspectives. Palgrave Macmillan, New York. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60057-8>

- Gaitán, F. – Boschi, R. [2015]: State-Business-Labour Relations and Patterns of Development in Latin America. In: Ebenau, M. – Bruff, I. – May, C. (szerk.): New Directions in Comparative Capitalisms Research: Critical and Global Perspectives, Basingstoke: Palgrave Macmillan. 172–188. https://doi.org/10.1057/9781137444615_11
- Garmany, J. – Pereira, A. W. [2019]: Understanding contemporary Brazil. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315175959>
- Gupta, N. – Weber, C. – Peña, V. – Shipp, S. S. – Healey, D. [2013]: Innovation Policies of Brazil. Institute for Defense Analyses, IDA Paper P-5039. <https://www.ida.org/-/media/feature/publications/i/in/innovation-policies-of-brazil/ida-p-5039.ashx>
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) [2001]: Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/0199247757.001.0001>
- Hochstetler, K. – Montero, A. P. [2013]: The Renewed Developmental State: The National Development Bank and the Brazil Model. *The Journal of Development Studies*, 49:11, 1484–1499. <https://doi.org/10.1080/00220388.2013.807503>
- IADB [2015]: Vocational Education and Training in Brazil. Discussion paper IDB-DP-387. <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Vocational-Education-and-Training-in-Brazil-Knowledge-Sharing-Forum-on-Development-Experiences-Comparative-Experiences-of-Korea-and-Latin-America-and-the-Caribbean.pdf>
- Kingstone, P. – Power, T. J. [2017]: Democratic Brazil Divided. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1x76g7g>
- Kingstone, P. [2018]: The Political Economy of Latin America. Reflections on Neoliberalism and Development after the Commodity Boom. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9781315682877>
- Kohli, A. [2004]: State-Directed Development. Political Power and Industrialization in the Global Periphery. Cambridge University Press, New York. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511754371>
- Kollár Z. [1996]: Dél Keresztje alatt – Latin-Amerika latinamerikanizálódása. *Z-füzetek*, Budapest. http://ezredveg.vasaros.com/z/html/zk_Kollar_Zoltan_Del_Keresztje_alatt.html
- Lavinas, L. [2017]: The Takeover of Social Policy by Financialization The Brazilian Paradox. Palgrave MacMillan, Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-49107-7>
- Lazzarini, S. G. [2011]: Capitalismo de Laços. Os donos do Brasil e suas conexões. Elsevier, Rio de Janeiro.
- Mazzucato, M. [2013]: The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths. Anthem Press, London.
- Mészáros, Zs. [2017]: Brazil in Africa: A History of Modern South-South Cooperation. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40522/dissz_M%E9sz%E9s_Zsolt_tortenelemtud.pdf;jsessionid=594AC51C7DEFA22B624986CB2D2F2399?sequence=1
- Musacchio, A. – Lazzarini, S. G. [2014]: Reinventing State Capitalism: Leviathan in Business, Brazil and Beyond. Harvard University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674419582>
- Nölke, A. – ten Brink, T. – May, C. – Claar, S. [2019]: State-permeated Capitalism in Large Emerging Economies. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9780429261145>
- Nölke, A. – Vliegenthart, A. [2009]: Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61(4): 670–702. <https://doi.org/10.1017/s0043887109990098>
- OECD [2018]: Programme for International Students Assessment (PISA), Results from PISA Country Note Brazil, 2018. https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_BRA.pdf Letöltve: 2019-02-20

- OECD [2019]: Going for growth 2019: The time for reform is now. Elérhető: <http://www.oecd.org/economy/going-for-growth/> Letöltve: 23-06-2020
- OECD [2020]: OECD Data Statistics. <https://data.oecd.org/fdi/fdi-stocks.htm> Letöltve: 23-06-2020
- Perez, P. F. – Lluch, A. (szerk.) [2016]: Evolution of family business. Continuity and Change in Latin America and Spain. Edward Elgar, Cheltenham. <https://doi.org/10.4337/9781785363153>
- Power, T. J. [2010]: Optimism, Pessimism, and Coalitional Presidentialism: Debating the Institutional Design of Brazilian Democracy. *Bulletin of Latin American Research*, 29(1): 18–33. <https://doi.org/10.1111/j.1470-9856.2009.00304.x>
- Ricz, J. [2017]: The Rise and Fall (?) of a New Developmental State in Brazil. *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 39 (1): 85–108. <https://doi.org/10.1556/204.2017.39.1.5>
- Ricz, J. [2019]: Strong State Influence in the Brazilian Economy: Continuity or Change? In: Szanyi, M. (szerk.): Seeking the Best Master: State Ownership in the Varieties of Capitalism. Central European University Press, Budapest–New York. 325–361. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:iwe:ecbook:201912>
- Saad-Filho, A. [2007]: Neoliberalism, Democracy and Economic Policy in Brazil. In: Arestis, P. – Saad-Filho, A. (szerk.) [2007]: Political Economy of Brazil: Recent Economic Performance. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 7–23. https://doi.org/10.1057/9780230390102_2
- Saad-Filho, A. – Morais, L. [2018]: Brazil: Neoliberalism Versus Democracy. London: Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1xp3ndh>
- Saad-Filho, A. [2020]: Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019). *Latin American Perspectives*, 47 (1): 9–27. <https://doi.org/10.1177/0094582x19881968>
- Schneider, B. R. [2009]: Hierarchical Market Economies and Varieties of Capitalism in Latin America. *Journal of Latin American Studies*, 41(3): 553–575. <https://doi.org/10.1017/s0022216x09990186>
- Schneider, B. R. [2013]: Hierarchical Capitalism in Latin America. Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development. Cambridge University Press, New York. <https://doi.org/10.1017/cbo9781107300446>
- Schneider, B. R. [2015]: The Developmental State in Brazil: Comparative and Historical Perspectives. *Revista de Economia Política*, 35 (1): 114–32. <https://doi.org/10.1590/0101-31572015v35n01a07>
- Serrano, F. – Melin, L. E. [2015]: Political Aspects of Unemployment: Brazil's Neoliberal U-Turn. Elérhető: <http://www.excedente.org/wp-content/uploads/2015/12/Serrano-Melin-U-Turn.pdf>. Letöltve: 2017-10-18
- Serrano, F. – Summa, R. [2015]: Aggregate Demand and the Slowdown of Brazilian Economic Growth from 2011–2014. *Nova Economia*, 25:803–833. <https://doi.org/10.1590/0103-6351/3549>
- Soltész B. [2016]: Hátizsákkal Brazíliában. Kalandos útikalauz Riótól az Amazonasig. Európa Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Á. J. [2004]: Távolodás Európától: nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején, 1937–1945. Áger Bt., Budapest.
- Szilágyi Á. J. [2010]: Kampány vagy építkezés: a brazil oktatásügy régi és új útjai. In: Ferwagner P. Á. – Kalmár Z. (szerk.): Az átmenet egyensúlya: Szilágyi István 60 éves. Áron Kiadó, Budapest. 343–353.
- UNDP [2019]: Human Development Report 2019. Inequalities in Human Development in the 21st Century Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report Brazil. Elérhető: http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/BRA.pdf Letöltve: 2019-11-15.
- Wallerstein, I. [2004]: A Lula korszak. (Ford. Székely E.), *Eszmélet*, 16(62): 162–166. https://www.eszmelet.hu/immanuel_wallerstein-a-lula-korszak/
- WDI [2020]: World Development Indicators, The World Bank Databank. Elérhető: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> Letöltve: 2020-06-23.
- Wylde, C. [2012]: Latin America after Neoliberalism: Developmental Regimes in Post-Crisis States. Palgrave Macmillan, Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9781137029676>